

ELM və
Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

HƏYAT

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 №1 (491), 2026

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Arif Həşimov - AMEA-nın akademik-katibi, akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasımov - AMEA-nın müxbir üzvü
Elbay Qasımsadə - Azərbaycan Memarlar İttifaqının sədri

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Dərya Örs - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Roin Metreveli - Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Şavkat Ayupov - Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Axılbek Kurişbayev - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun professoru
Nikol Vasilyev - Bolqarıstan Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

BİRİNCİ TÜRKOLoji QURULTAY - 100

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında <i>Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı</i>	4
"Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik" - AMEA-da beynəlxalq elmi konfrans.....	5
İsa Həbibbəyli - "Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik" beynəlxalq elmi konfransında açılış nitqi	9
Mahirə Hüseynova - I Türkoloji Bakı Qurultayı və orfoqrafiya məsələsi	12
Aytək Məmmədova - Türk xalqları üçün orta qəlifba və dil: XXI əsrdən Birinci Türkoloji Qurultaya baxış.....	19

MEMARLIQ VƏ ŞƏHƏRSALMA İLİ

İsmayıl Hacıyev - Azərbaycanın memarlıq irsi və şəhərsalma	22
---	----

AKTUAL

İradə Hüseynova - Narkomaniya və ona qarşı mübarizənin elmi əsasları: Qlobal çağırışlar və milli prioritetlər	27
Coşqun Məmmədov - Hörmüz boğazı: qlobal enerji bazarının "şah damarı"	33

DİLİMİZ - VARLIĞIMIZ

Lalə Qurbanova - Azərbaycan dili milli sərvətimizdir	37
---	----

AMEA - STRATEJİ İNKİŞAF KURSU

Füzuli Qurbanov - AMEA: milli zəka mərkəzi	40
---	----

NOVRUZ

Şakir Albalyev - Novruz bayramı, yaxud səməni Novruzun atributlarından biri kimi	47
DÜNYA ELM ALƏMİNDƏ	50

MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT

Rizvan Qarabağlı - Şərqi Zəngəzur və Qarabağ hamamları.....	52
Самира Мир-Багирзаде - Многогранная культура Азербайджана	56
Гюльрена Мирза Каджар - Искусство, посвященное Родине: скульптор Эмин Гулиев	61

TARİX VƏ FƏLSƏFƏ

Фарида Шамси - Многогранная деятельность Сары Ашурбейли в контексте развития исторической науки и музейного дела Азербайджана.....	65
Zaur Əliyev - Ermənilərin saxta tarixi - Xosrov meşəsi yalanı.....	70
Şahvələd Əliyev, Bahar Əliyeva, Nazim Tapdıqoğlu - Goranboy rayonunun turizm-rekreasiya ehtiyatları və tarixi-mədəni irsi.....	73
Arzu Ashraf Hacıyeva - Oruj (fasting): from religion to medicine and moral philosophy.....	78
MERİDİAN.....	82

RƏQƏMSAL STRATEGIYA

Kamran Vəlizadə - Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası və sosial transformasiya: innovasiya və dayanıqlı inkişafın yeni paradigması	84
---	----

KİMYA

Eldar Məmmədbəyli - Optiki aktiv maddələrin müasir vəziyyəti və perspektivi	86
--	----

EKOLOGIYA

Haqverdi Haqverdiyev - Mühəribələr dünyamızın ekologiyasına dağıdıcı zərbə vuran bəşəri bələdir	89
SAĞLAMLIQ	92

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2026-cı ilin fevral ayında Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur.

Birinci Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmiş və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün Birinci Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir. Türk respublikaları arasında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi düşüncəli ziyalıların əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi.

Birinci Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cu illər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlandırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6-7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın və bütövlükdə türk dünyasının XX əsr elmi-mədəni həyatının parlaq səhifəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsinin təmin olunması məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il

"Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik" - AMEA-da beynəlxalq elmi konfrans

Fevralın 27-də AMEA Rəyasət Heyətində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş "Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans öz işinə başlayıb.

Konfrans iştirakçıları əvvəlcə Fəxri xiyabanda görkəmli dövlət xadimi, müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə ehtiramlarını bildirib, Ümummilli Liderin abidəsi önünə gül dəstələri düzüblər. Ulu Öndərin ömür-gün yoldaşı, görkəmli oftalmoloq-alim, akademik Zərifə xanım Əliyevanın da məzarı üzərinə güllər düzülüb.

Tədbir iştirakçıları Şəhidlər xiyabanında Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü

uğrunda canlarından keçmiş qəhrəman Vətən övladlarının xatirəsini yad edib, məzarları önünə gül dəstələri qoyublar. Konfrans iştirakçıları, həmçinin "Türk şəhidliyi" abidəsini ziyarət edib, bu məzarlıqda uyuyan qəhrəman və fədakar türk qardaşlarımızın əziz xatirəsini anıblar.

Daha sonra beynəlxalq elmi konfransın iştirakçıları AMEA Rəyasət Heyətinin foyesində Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş məlumat bazası, virtual sərgi, eləcə də AMEA-da yubileylə bağlı nəşr olunmuş kitablarla tanış olublar.

Konfrans Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilində yaxından iştirak etmiş Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirəsinin bir dəqiqəlik sükutla yad edilməsi ilə başlayıb.

Konfransı giriş nitqi ilə AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli açaraq iştirakçıları salamlayıb, bu mötəbər tədbir münasibətilə qonaqları Akademiyada görməkdən məmnunluğunu ifadə edib.

Akademik İsa Həbibbəyli bildirib ki, 1926-cı ildə AMEA-da məhz bu tarixi zalda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında mühüm hadisə olub. Qurultayda türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı gələcəyə yönəlmiş mühüm qərarlar qəbul edilib, Türk dünyasının tanınmış alim və ziyalıları bir araya gəlib.

"Qurultayın ən böyük tarixi nailiyyətlərindən biri mürəkkəb siyasi şəraitə baxmayaraq, latın qrafikalı ortaq türk əlifbasının qəbul edilməsi olmuşdur", - deyən AMEA rəhbəri bu mötəbər tədbirin türkologiya elminin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdiyini bildirib. Qeyd edib ki, Qurultayın elmi irsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Akademik İsa Həbibbəyli Bakı şəhərinin XIX əsrin sonlarından Türk dünyasında elmi-mədəni inkişafın mərkəzlərindən biri olduğunu, Azərbaycanın zəngin elmi və mədəni potensia-

lının region üçün önəmli nümunə təşkil etdiyini vurğulayıb. O, müstəqillikdən sonra Azərbaycanın latın qrafikasına keçidi rəsmi şəkildə həyata keçirən ilk türk dövlətlərindən biri olduğunu xatırladı.

AMEA prezidenti bildirib ki, 11 sentyabr 2024-cü il tarixində Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dil Qurumu tərəfindən keçirilmiş "Türk Dünyası Ortaq Əlifba Komissiyası"nın üçüncü iclasında 34 hərfdən ibarət Ortaq Türk Əlifbası üzrə ümumi razılıq əldə edilib. Bu, Türk dünyasında ortaq mədəni və elmi məkanın formalaşması baxımından mühüm addım hesab olunur.

"Dövlət başçısının imzaladığı Birinci Türkoloji Qurultayın 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında sərəncamları Türk dünyası alim və mütəfəkkirlərinə göstərilən yüksək diqqət və ehtiramın nümunəsidir", - deyən akademik İsa Həbibbəyli bu təşəbbüslərin Türk dünyasında elmi-mədəni əməkdaşlığın, birliyin və həmrəyliyin möhkəmlənməsinə xidmət etdiyini vurğulayıb.

O, konfransda təqdim ediləcək məruzələrin türkologiya elminin inkişafına təkan verəcəyini, elmi əlaqələrin güclənməsinə imkan yaradacağını bildirib, əldə olunan nəticələrin həm ölkədə, həm də beynəlxalq səviyyədə sülh və qardaşlığın möhkəmlənməsinə töhfə verəcəyini əminliyini ifadə edib.

Sonra çıxış edən Türkiyənin Yunus Emre İnstitutunun prezidenti, professor Abdurrahman Aliy Birinci Türkoloji Qurultayı ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış mühüm hadisə kimi dəyərləndirib. O, Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyaların müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdiyini söyləyib.

Professor Abdurrahman Aliy bildirib ki, türk dilinin beynəlxalq miqyasda yayılması, ortaq mədəni irsin qorunması və elmi fəaliyyətlərin dəstəklənməsi əsas prioritetlərdəndir. O, Yunus Əmrə İnstitutu tərəfindən türkologiyanın sadəcə bir elm sahəsi kimi deyil, tarixi irsi, mədəni qarşılıqlı təsiri, diplomatik baxışı, dil və təhsil siyasətlərini əhatə edən, çoxşaxəli və strateji bir istiqamət kimi qiymətləndirildiyini söyləyib. Vurğulayıb ki, ortaq məqsədlər ətrafında birləşmiş türkologiya camiası beynəlxalq müstəvidə daha güclü və təsirli mövqe formalaşdırıb.

Türkiyəli professor qeyd edib ki, Qurultayın 100 illik yubileyi türk aləminin intellektual irsinin yenidən qiymətləndirilməsi, Türkologiyanın aktual məsələlərinin müzakirəsi və elmi əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Daha sonra Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunan film nümayiş etdirilib.

Tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət nazirinin müavini Fərid Cəfərov çıxış edərək XX əsrin əvvəllərinin türk xalqları üçün mürəkkəb və taleyüklü bir mərhələ kimi yadda qaldığını deyib. Bildirib ki, Birinci Türkoloji Qurultay böyük intellektual platforma kimi çıxış edərək, dil, əlifba, maarifçilik və mədəni irs məsələlərini sistemli şəkildə gündəmə gətirib.

Nazir müavini Türk dünyasında mədəni inteqrasiya ideyasının elmi əsaslarla müzakirəyə çıxarılmasının müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxladığını, bu istiqamətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən mədəni siyasətin prioritetlərindən biri kimi ardıcıl şəkildə dəstəkləndiyini söyləyib. Həmçinin vurğulayıb ki, qloballaşma, yeni çağırışlar, rəqəmsallaşma və süni intellektin sürətli inkişafı mədəniyyət anlayışına da yeni məzmun qazandırır. Bu şəraitdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunaraq yeni rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılması son dərəcə vacibdir.

Daha sonra Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət və Turizm nazirinin müavini Serdar Çam, Türkiyə Milli Təhsil nazirinin müavini dos. Celile Ören Ökten, AR Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin direktoru Ülker Səttarova, Türkiyənin ölkəmizdəki səfiri prof. Birol Akgün, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq ya-

zıçısı Anar, Türkiyə millət vəkili, AK Partiya sədr müavini, Türk Dövlətləri ilə əlaqələr üzrə başqan, prof. Dr. Kürşat Zorlu, Atatürk Kültür, Dil, Tarix Yüksək Qurumunun prezidenti, prof. Dərya Örs, Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti, akademik Şahin Mustafayev, Türk Dil Qurumunun rəhbəri, prof. Osman Mert, Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı çıxış ediblər.

Tədbirdə, həmçinin Türk Mədəniyyəti Araşdırma İnstitutunun direktoru, prof. Ahmet Bican Ercilasun "Türkologiyanın strateji əsasları Qurultay miqyasında", Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin rəhbəri, akademik Nizami Cəfərov "Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan" və Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru Adil Babayev "Birinci Türkoloji Qurultay iştirakçılarının aqibəti və şərəfi" mövzusunda məruzələrlə çıxış ediblər.

Çıxışlarda Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini, ideya əsaslarını və təşkilatçılarının elmi irsini müasir elmi yanaşmalar kontekstində təhlil etmək baxımından tədbirin önəmi qeyd edilib. Bildirilib ki, bu tədbir Türk dünyasının intellektual birliyini möhkəmləndirən, elmi dialoqu dərinləşdirən və yeni tədqiqatlara yol açan mühüm platformadır.

Daha sonra tədbir öz işini panel iclaslarla davam etdirib.

Beynəlxalq elmi konfransda Azərbaycandan başqa, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti və başqa ölkələrdən gəlmiş tanınmış elm adamlarının məruzələri dinlənilib.

Konfrans çərçivəsində "Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılmasının tarixi və ictimai zərurəti", "Qurultayın təşkilatçıları və aparıcı simalarının türkologiya elminə töhfələri", "Qurultay qərarlarının türk xalqlarının elmi və mədəni inkişafına təsiri", "Türk dillərinin tədqiqi, əlifba və terminologiya məsələləri, metodoloji yanaşmalar, "Qurultay ideyalarının sovet dövründə və sonrakı mərhələlərdə inkişaf dinamikası", "Müstəqillik dövründə türkologiyanın qarşısında duran çağırışlar, "Qlobal elmi mühitdə türkoloji araşdırmaların perspektivləri" və "Qurultayın az araşdırılmış pərdəarxası məqamları" istiqamətləri üzrə müzakirələr aparılıb.

Dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, ədəbiyyatşünaslar və mədəniyyət tədqiqatçıları türkologiya elminin aktual problemlərini müxtəlif elmi məktəblərin baxış bucağından təqdim ediblər. ●

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın prezidenti, akademik

“Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik” beynəlxalq elmi konfransında açılış nitqi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 oktyabr 2025-ci ildə imzaladığı "Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncamı ilə əlaqədar olaraq türk dünyasının müxtəlif diyarlarından gəlmiş görkəmli elm xadimləri, tanınmış yazıçı və şairləri ilə yeni ziyalı nəslinin nümayəndələri ilə birlikdə tarixi bir missiyanı həyata keçiririk.

Yüz il bundan əvvəl, 26 fevral 1926-cı il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının bu tarixi salonunda türk dünyasının müxtəlif diyarlarından gəlmiş 131 nəfər böyük şəxsiyyətin iştirak etdiyi Birinci Türkoloji Qurultay öz işinə başlamışdır.

Bu münasibətlə Birinci Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri keçirdiyimiz beynəlxalq elmi konfransa başlamazdan əvvəl Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş və şərəfli tarix yaratmış və faciəli tale yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərin xatirəsinin bir dəqiqəlik sükutla yad edilməsini xahiş edirəm.

Hörmətli beynəlxalq elmi konfransın iştirakçıları.

Qısaca məlumat verərək bildirmək istəyirəm ki, Birinci Türkoloji Qurultay 26 fevral-06

mart tarixləri arasında Bakı şəhərində, bu gün topladığımız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Böyük Akt Zalında keçirilmişdir.

Bu günlər ərzində Birinci Türkoloji Qurultayın 17 iclası keçirilmişdir. Qurultayda türkologiyanın ən müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş 38 məruzə dinlənilib müzakirə olunmuş və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının bütün coğrafiyasını əhatə etmişdir. Qurultayda:

Azərbaycandan 22 nəfər, Türkiyə Cümhuriyyətindən 5 nəfər, Özbəkistandan 11 nəfər, Qazaxıstandan 4 nəfər, Türkmənistandan 5 nəfər, Qırğızıstandan 2 nəfər, Gürcüstandan 6 nəfər, Tatarıstandan 8 nəfər, Başqırdıstandan 6 nəfər, Krımdan 6 nəfər, Rusi-

Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilat komissiyası

ya Federasiyasından 28 nəfər, Ukraynadan 1 nəfər, Dağıstandan 6 nəfər, Rostovdan 3 nəfər, Şimali Osetiyadan 3 nəfər, Yakutdan 2 nəfər, Ermənistandan 2 nəfər, Adıgeydən 2 nəfər, Ukrayna, Çeçenistan, Həştərxan, Oyrot diyarından, Acarıstandan, Qaraçay, Xakasiya, Kislovodsk, Çuvaş, Çeboksarı, Abxaziyadan hərəsindən 1 nəfər olmaqla cəmi 13 nəfər iştirak etmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultay məşhur türkoloq, akademik Vasili Radlovun və məşhur "Tərcüman" qəzetinin baş redaktoru, yeni üsullu məktəb ideyasının banisi, "Dildə, fikirdə, işdə birlik" düsturunun müəllifi İsmayıl bəy Qaspralının şərəfinə həsr olunmuşdur.

Qurultayda dövrün və hətta sonrakı dövrlərin də məşhur türkoloqları olan Bartold, Bəkir Çobanzadə, Aleksandr Samoyloviç, Fuad Köprülüzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Malov, Yakovlev, Fyodor Menzel, macar Yulius Maseroş, Aqafangel Krımski, Xalid Səid Xo-

cayev və başqaları kimi görkəmli elm xadimləri iştirak və çıxış etmişlər.

Nə özündən əvvəl və hətta nə də özündən sonra dünyanın heç bir ölkəsində bu qədər görkəmli alimi özündə birləşdirən ikinci bir beynəlxalq forum göstərmək çətindir.

Bu gün Birinci Türkoloji Qurultayın işinə rəhbərlik etmiş, yeni türk əlifbasının qəbul edilməsi uğrunda axıradək mübarizə aparmış bolşevik-ziyalı Səmədağa Ağamalioğlunu da ehtiramla yad etməyi özümə borc bilirəm.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri türk dünyasının və türkologiyanın ən mühüm mərkəzlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur.

Türk dünyasında ilk teatr, ilk opera, ilk qəzet, ilk dünyəvi məktəb məhz Azərbaycanda - Bakıda yaranıb inkişaf etmişdi.

Neft paytaxtı olan Bakı həm də inkişaf etmiş hər cür infrastruktura malik olan şəhər kimi də nəinki türk dünyasında, hətta Avropada da tanınır və qəbul edilirdi.

Qafqazda və türk dünyasında ilk universitetə sahib olan Bakı ziyalı mərkəzi kimi tanınırdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan alimləri əsərləri və nəzəriyyələri ilə diqqəti cəlb edirdilər. Azərbaycan bütün dövrlərdə türkologiyanın inkişafında lokomotiv rolunu oynamışdır.

1920-ci ildə Şərqsünasların Birinci Türkoloji Qurultayı da, 1923-cü ildə Diyarşünasların I Qurultayı da Bakıda keçirilmişdi.

Azərbaycan elmi-intellektual müzakirələr üçün də, qonaqlama baxımından da mühüm mərkəzlərdən biri idi.

Hər halda, belə desəm, məni mübaliğə etməklə günahlandırmazsınız ki, Birinci Türkoloji Qurultayın keçirildiyi bu salon kimi ikinci bir memarlıq əsərinə Şərqdə də, Qərbdə də rast gəlmək çətindir.

Hörmətli beynəlxalq elmi konfransın iştirakçıları.

Bildiyiniz kimi, Birinci Türkoloji Qurultay dil, ədəbiyyat, tarix, folklor, etnoqrafiya, sənətsünaslıq, terminologiya kimi sahələri əhatə etmiş, türkologiya elminin mükəmməl bir modelini yaratmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın əsaslarını formalaşdırmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən böyük Zəfəri isə ortaq türk əlifbasının - vahid latın əlifbasının qəbul edilməsi olmuşdur.

Çox dərin təəssüf hissi ilə bildiririk ki, Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının mütləq əksəriyyəti sovet rejimi tərəfindən məhv edilmişdir.

Birinci Qurultaydan dərhal sonra XX əsrin əvvəllərində ortaq türk əlifbasını Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk qəbul etmişdir.

XXI əsrin başlanğıcında isə ortaq latın əlifbasına keçid haqqında Fərmanı da ilk ola-

raq görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev imzalamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 18 fevral 2016-cı ildə və 22 oktyabr 2025-ci ildə Sərəncamlar imzalamışdır.

Qalib ölkənin Qalib lideri İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqındakı Sərəncamları türk dünyası idealını meydana qoymuş görkəmli şəxsiyyətlərə dövlət səviyyəsində verilmiş siyasi bəraətin əməli ifadəsi kimi mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasının, Beynəlxalq Türk Akademiyasının, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun uğurla fəaliyyətini davam etdirməsi Birinci Türkoloji Qurultayın ideallarının gerçəkləşdirilməsi deməkdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranıb inkişaf etdirilməsi, nüfuzlu beynəlxalq təşkilata çevrilməsi Birinci Türkoloji Qurultayın möhtəşəm yekunudur.

Nəhayət, 2024-cü ildə yenidən 34 hərfdən ibarət ortaq latın əlifbasının qəbul edilməsi Birinci Türkoloji Qurultayın dərslərinin yeni tarixi epoxada həyata keçirilməsi deməkdir.

Yüz il sonra Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi münasibətilə bu gün "I Türkoloji Qurultayın qurucuları və dərsləri: tarix və müasirlik" haqqında beynəlxalq elmi konfransda türk dünyasının elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yenidən Bakıya toplaşaraq o vaxtkı tarixi salonda birlik və bərabərlik nümayiş etdirməyimiz Birinci Türkoloji Qurultayın dərslərinin həyata keçirildiyini, böyük ideallarının uğurla davam etdirildiyini əyani surətdə nümayiş etdirir.

Türk Dünyasına eşq olsun!

Türk Dünyasının Birliyi, Bərabərliyi və Əməkdaşlığı möhkəm və əbədi olsun!

Biz bütün dünyaya Sülh, Birlik, Bərabərlik və Əməkdaşlıq arzulayırıq. ●

Mahirə HÜSEYNOVA

filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

I Türkoloji Bakı Qurultayı və orfoqrafiya məsələsi

Xülasə. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay, türk dillərinin fonetik və orfoqrafik məsələlərini elmi müstəvidə müzakirə edən əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Martın 1-də keçirilmiş ikinci iclas, "Orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələr" adı ilə tarixə düşmüş və türk-tatar dillərinin tədqiqatçıları Ömərov, Manatov, Alparov, Əliyev və Yumanqulov tərəfindən çıxışlar edilmişdir. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun gəlmədiyini, sözlərin yazılışında və tələffüzündə çətinlik yaratdığını vurğulamışlar. Qazax dilçisi Ömərov fonetik prinsipin üstünlüklərini təhlil etmiş, etimoloji prinsipin isə tələffüzü çətinləşdirdiyini qeyd etmişdir. O, fonetik yazının türk dillərinin təbii inkişafını asanlaşdırdığını və müxtəlif şəkilçi və söz dəyişmələrinin öyrənilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir.

Uzmanov, Orfoqrafiya məsələsinin əlifba ilə əlaqəsini diqqətə çatdırmış, Baytursunun qazax dilində ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklər və alternativ həll yollarını şərh etmişdir. Məruzələrdə tatar və qazax dillərində durğu işarələrinin istifadəsi və ahəng qanununun tətbiqi kimi konkret məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Qurultayda çıxış edən Şerba, İbrahimov və Jirkov isə orfoqrafiyanın milli-mədəni məsələ olduğunu vurğulamış, fonetik prinsiplərin tətbiqi ilə dilin sadələşdirilməsi və inkişafının təmin edilə biləcəyini göstərmişlər. İbrahimov müxtəlif türk ləhcələrindəki fonetik və morfoloji ümumi cəhətləri əsas götürərək, əyalətçilik və yerli xüsusiyyətlərin yazıda yaratdığı uyğunsuzluqlara diqqət çəkmişdir.

İclasın sonunda Qurultay komissiyası yaradılmış və orfoqrafiya məsələlərinin həlli üçün qərarlar qəbul edilmişdir. F.Ağazadənin təklif etdiyi prinsiplərə əsasən, bütün türk sözləri va-

hid qaydada yazılmalı, ərəb mənşəli sözlər türk dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmalı və latın əlifbasına keçid fonetik yazının tələblərinə cavab verməlidir. Fonetik orfoqrafiyanın tətbiqi nəticəsində türk dillərində yazı sisteminin standartlaşması təmin ediləcək, əyalətçilik və qarışıqlıq aradan qaldırılacaqdır.

Məqalədə göstərilir ki, I Türkoloji Qurultayının qəbul etdiyi prinsiplər yalnız tarixi əhəmiyyət daşıyır, həm də müasir türk dillərinin orfoqrafik islahatları və standartlaşdırılması üçün aktualdır. Qurultay materialları fonetik yazının türk dillərinin inkişafında, elmi tədqiqatlarda və dilin normativ əsaslarının yaradılmasında hələ də əsas mənbə kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, 1926-cı il I Türkoloji Qurultayının orfoqrafiya müzakirələri, latın əlifbasının tətbiqi və fonetik prinsipin üstünlüyü türk dillərinin yazı sistemində dönüş nöqtəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, orfoqrafiya məsələsi, fonetik yazı prinsipi, ərəb əlifbası, latın əlifbası.

I Türkoloji Bakü Kurultayı ve Ortografya Sorunları

Özet. 1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen I Türkoloji Kurultay, Türk dillerinin fonetik ve ortografik sorunlarını bilimsel bir çerçevede tartışan önemli bir etkinliktir. 1 Mart'ta yapılan ikinci oturum, "Ortografya Sorunları Üzerine Tartışmalar" başlığıyla tarihe geçmiş ve Türk-Tatar dillerinin araştırmacıları Ömerov, Manatov, Alparov, Aliyev ve Yumanqulov tarafından konuşmalar yapılmıştır. Kurultay katılımcıları, Arap alfabesinin Türk dillerinin fonetik sistemine uymadığını ve kelimelerin yazımı ile telaffuzunda zorluklar yarattığını vurgulamışlardır. Kazak dili temsilcisi Ömerov, fonetik ilkenin üstünlüklerini analiz etmiş, etimolojik ilkenin ise telaffuzu zorlaştırdığını belirtmiştir. Fonetik yazının Türk dillerinin doğal gelişimini kolaylaştırdığı ve çeşitli ekler ile sözcük değişikliklerinin öğrenilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir.

Uzmanov, ortografya sorunlarının alfabe ile bağlantısını açıklamış, Bayturs'un Kazak dilinde Arap alfabesinin yarattığı güçlükler ve alternatif çözüm önerilerini aktarmıştır. Konuşmalarda Tatar ve Kazak dillerinde noktalama işaretlerinin kullanımı ve ahenk kurallarının uygulanması gibi somut konular da ele alınmıştır. Kurultayda konuşan Şerba, İbrahimov ve Jirkov, ortografinin milli ve kültürel bir mesele olduğunu vurgulamış, fonetik ilkelerin uygulanmasıyla dilin sadeleşebileceğini ve gelişebileceğini göstermişlerdir. İbrahimov, farklı Türk lehçelerindeki fonetik ve morfolojik ortak özellikleri temel alarak, yöresel farklılıkların yazıda yarattığı uyumsuzluklara dikkat çekmiştir.

Oturum sonunda, Kurultay komisyonu kurulmuş ve ortografya sorunlarının çözümü için kararlar alınmıştır. F. Aghazade's önerdiği ilkelere göre, tüm Türk kelimeleri tek bir kurala göre yazılmalı, Arap kökenli kelimeler Türk dilinin fonetik kurallarına uygun hale getirilmeli ve Latin alfabesine geçiş, fonetik yazının gerekliliklerini karşılamalıdır. Fonetik ortografinin uygu-

lanmasıyla Türk dillerinde yazı sisteminin standardizasyonu sağlanacak, yöresel karışıklıklar ortadan kaldırılacaktır.

Makale göstermektedir ki, I Türkoloji Kurultayı'nda kabul edilen ilkeler sadece tarih? önem taşımamakta, aynı zamanda modern Türk dillerinin ortografik reformları ve standardizasyonu için h?len geçerlidir. Kurultay materyalleri, fonetik yazının Türk dillerinin gelişiminde, bilimsel araştırmalarda ve dilin normatif temellerinin oluşturulmasında h?l? temel bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Böylece, 1926 yılı I Türkoloji Kurultayı'nın ortografya tartışmaları, Latin alfabesine geçiş ve fonetik ilkenin önemi, Türk dillerinin yazı sisteminde dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir.

Anahtar kelimeler: Birinci Türkoloji Kurultay, ortografya sorunları, fonetik yazı ilkesi, arap alfabesi, latin alfabesi.

The first turkological congress in baku and the issue of orthography

Summary. The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, was a significant event that examined the phonetic and orthographic issues of Turkic languages in a scientific framework. The second session, held on March 1 and titled "Discussions on Orthography," featured speeches by researchers such as Ömerov, Manatov, Alparov, Aliyev, and Yumanqulov, who emphasized that the Arabic script did not fit the phonetic system of Turkic languages and created difficulties in both spelling and pronunciation. Kazakh representative Ömerov analyzed the advantages of the phonetic principle, noting that the etymological principle complicated pronunciation. He argued that phonetic writing facilitated the natural development of Turkic languages and that studying various affixes and word changes was necessary.

Uzmanov highlighted the connection between orthography and the alphabet, referencing Baytursun's explanations of the difficulties caused by the Arabic script in Kazakh and proposing alternative solutions. The discussions also covered the use of punctuation and the application of vowel harmony in Tatar and Kazakh. Speakers

such as Sherba, Ibrahimov, and Jirkov stressed that orthography was a national and cultural issue, showing that applying phonetic principles could simplify the language and promote its development. Ibrahimov noted the common phonetic and morphological features across different Turkic dialects and pointed out inconsistencies caused by regional variations in writing.

At the end of the session, a Congress commission was established, and resolutions were adopted. According to the principles proposed by F. Aghazade, all Turkic words should be written according to a unified rule, Arabic-origin words must conform to the phonetic rules of Turkic languages, and the adoption of the Latin alphabet must satisfy the requirements of phonetic writing. The application of phonetic orthography would standardize the writing system, eliminate regional discrepancies, and facilitate language development.

The study demonstrates that the principles adopted at the First Turkological Congress are not only of historical significance but also remain relevant for modern reforms and standardization of Turkic languages. The Congress materials continue to serve as a key source for the development of phonetic writing, scientific research, and establishing normative foundations. Consequently, the orthography discussions, the transition to the Latin alphabet, and the application of the phonetic principle at the 1926 Con-

gress represent a turning point in the writing systems of Turkic languages.

Keywords: First Turkological Congress, orthography issues, phonetic writing principle, Arabic alphabet, Latin alphabet.

1926-cı ilin mart ayının 1-də I Türkoloji Qurultayın 2 iclası keçirilmiş, görünür, günortadan sonra keçirildiyinə görə tarixə də bu cür düşmüş, sıra ilə 7-ci iclas hesab olunur. Qorxmazovun sədrliyi ilə keçirilən bu iclas "Orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələr" adı ilə tarixə düşmüş və burada türk-tatar dillərinin tədqiqatçılarından Ömərov, Manatov, Alparov, Əliyev, Yumanqulov çıxış etdilər. Stenoqramdan tərcümədə ilk çıxışçılardan Ömərovun nitqi iki səhifə, Şamil Uzmanovun nitqi isə 7 səhifə həcmindədir. Stenoqramın "Məruzəçilərin yekun sözləri" hissəsində L.İ. Şerbanın və Q.İbrahimovun çıxışlarının ümumi həcmi iki səhifədir. Jirkovun çıxışı yarım səhifədir və müəyyən əlavə məlumatların verilməsi üçün Ağazadə, Əliyev, Samoyloviç ilə çıxış etmişlər.

Müzakirələrdə qardaş qazax xalqını Ömərov təmsil edirdi və öz çıxışında Şerbanın təklif etdiyi fonetik prinsipin üzərində geniş dayandı, etimoloji prinsipin müsbət və mənfi tərəflərindən də danışdı:

"fonetik qanunlar, morfolojiya, rus mujikinin dilinin qanunu öz təbii gedişi ilə dəyişir, inkişaf edir, ədəbi dil isə inkişaf edə bilmir, çünki

ədəbi dil etimoloji yazı qaydaları hüdüdlərindən kənara çıxma bilmir. Mən etimoloji yazı qaydalarının üstünlükləri və ya çatışmazlıqlarından danışmaq istəmirəm, amma tatar və digər türk dillərinin bizim dilimiz kimi inkişaf edə bilməməsi, güman ki, onlarda yazının bizdən əvvəl meydana çıxması ilə izah edilir" (1, s.165-166). Qazax dilində müəyyən sözlərin yazılış və tələffüz şəkillərindən bir neçə nümunə gətirən çıxışçı öz doğma dilində çətinlik törədən yazı qaydalarından da danışdı və sonda qeyd etdi ki, "fonetik yazı üçün cürbəcür şəkilçi, söz birləşməsi və söz dəyişmələrini öyrənmək zəruridir" (1, s.166).

Qazax xalqının nümayəndəsinin ardınca türk dilində Neyzim və Feyzi çıxış etdilər və onlar da həm L.İ.Şerbanın, həm də Ömərövnün fikirlərinə özlərinin münasibətini bildirdilər. Orfoqrafiya məsələsini əlifba problemi ilə vəhdətdə öyrənməyə səsləyən Uzmanov öz çıxışını qazax dilçisi A.B.Baytursunun məruzəsi əsasında qurdu və dedi ki,

"orfoqrafiya məsələsinin asanlaşması və ya mürəkkəbləşməsinin əlifbanın mükəmməlliyindən asılı olmasından danışan yoldaş Baytursunun söylədikləri bunu parlaq şəkildə sübut edir" (1, s.166-167).

Uzmanov bunun ardınca Baytursundan sitatlar verir, ərəb əlifbasındakı hərflərin yazılışının qazax dilinin xeyli sayda sözlərinin orfoqrafiyasını çətinləşdirməsindən danışdı və asanlaşdırma üçün alternativlər də təklif etdi. Çıxışında qazax və tatar dillərində durğu işarələrinin işlədilməsi cəhətlərinə yönələn tədqiqatçı qohum dillərdə ahəng qanununun spesifikasından bəhs etdi və göstərdi ki,

"mən bilirəm ki, tatar dilində, hətta tam sinharmoniya yoxdur. Tatar dilində vətəndaşlıq hüququ alan, amma ahəng qanununa tabe olmayan sözlər də vardır. Məsələn, "iştirak, kitab, qalınca, İbrahim" - bunlarda ahəng qanununa heç cür riayət mümkün deyil. Dilimizə yeni mədəniyyət və texnika ilə əlaqədar daxil olan sözlər də çoxdur - "kino, kiloqram, kinometr, hidro. Siz bunu heç cür tələffüz edə bilməyəcəksiniz - "kiloqram" alınacaq. Bir yoldaş kəndin təmiz dilinə qayıtmağın zəruriliyindən danışdı. Biz ar-

tiq kəndə tərəf geri dönə bilmərik. Bizim şüarımız "irəli, səhərə doğru" şüarı olmalıdır. Yoldaş İbrahimov Qurultaydan ərəb əlifbasına yeni işarələr verməsini xahiş edir və Qurultayın da onlara verəcəyini güman edirdi, lakin bunlar heç də vergüllər olmayacaq və yeni latın əlifbasının qəbulu ilə orfoqrafiyanın bütün məsələləri köklü şəkildə həll olunacaq" (1, s.167).

Martın 1-də keçirilən iki iclasda rus türkoloqu Şerbanın və Q.İbrahimovun məruzələri ətrafında qızğın mübahisələrlə müsbət olunan, polemik müstəvidə çıxışlar oldu. L.İ.Şerba, Q.İbrahimov, Jirkov iclasın sonunda yekun nitqlərini söylədilər. Şerbanın məruzəsi mahiyyət etibarilə həddən artıq mücərrəd olduğuna görə, burada yalnız orfoqrafiya prinsiplərindən danışıldığı halda, mövcud, konkret məsələlərə toxunulmadı və o, söyləmədiyi bəzi problemləri açıqlamağa başladı:

"...Mən bəzi şəxslərdən eşitdim ki, Qurultayı birinci növbədə məşğul edən məsələdə - əlifba məsələsində bu və ya digər tərəfə müəyyən qədər meyilli olmağım haqqında söhbətlər gedir. Bu məsələ ilə bağlı demək istərdim ki, mətbuatda da qeyd etdiyim kimi, özümü bu məsələyə bağlı tamamilə səlahiyyətsiz sayıram, çünki bu məsələ milli məsələdir, mədəni-siyasi mülahizələr əsasında həll edilir və burada mənlilik bir iş yoxdur. Odur ki, bir əcnəbi kimi, mənə, bu məsələyə qarışmağa heç bir hüququm yoxdur. Əgər öhdəmə orfoqrafiyaya dair məruzə götürmüşəmsə də, bu məruzə yalnız bütün dünyada mövcud olan prinsipləri əhatə edir" (1, s.168).

L.İ.Şerba iki səhifəlik yekun sözündə ərəbcədən, yunancadan türk və o cümlədən dünya dillərinə daxil olmuş sözlərin orfoqrafiyasından bəhs etdi, professor Jirkovun məruzəsinə də toxundu, orfoqrafiya probleminin milli-mədəni məsələ olduğunu, orfoqrafiyada tarixi prinsipin ən azından tələffüzü çətinləşdirməsindən və mürəkkəbləşdirməsindən söhbət açdı, ingilis dilindən gətirdiyi nümunələrlə öz fikrinin inkar edilməzliyini sübuta yetirdi və sonda orfoqrafik prinsiplərlə bağlı Yakovlevin fikrini dəstəklədiyini bildirdi və söylədi ki,

"...Müxtəlif hallarda, müxtəlif yerlərdə və s.i.a. bəzən etimoloji prinsip ideal olan fonetik

prinsipin köməyinə gəlməlidir, amma başqa mümkün olanları da unutmaq olmaz" (1, 169).

Türk dilindəki məruzəsinin bəziləri üçün anlaşılıq olmamasını nəzərə alan Q.İbrahimov çətinliklə səhər iclasındakı məruzəsini rus dilində danışmaq məcburiyyətində qalır və konkret məqamları çözləyir. Habitov öz çıxışında İbrahimovun başqırd dilinin dialektləri ilə bağlı söylədiklərini tənqid atəşinə tutmuşdur. Ümumilikdə, I Türkoloji Qurultayın bütün materiallarını toplu şəkildə Habitovun redaktə etməsinə baxmayaraq, başqırd türkcəsində İbrahimovun söylədiyi zərflərin kateqoriyalaşması problemi ilə bağlı fikirləri onun diqqətindən yayınmış və bu da haqlı olaraq məruzəçinin narazılığına səbəb olmuşdur. İbrahimovun məruzəsinin bəzi tezislərini tənqid edənlərdən biri də Mantov idi və o, məruzəçini Türkiyə və Azərbaycanda orfoqrafiyanın islahat hərəkəti barədə çox qeyri-dəqiq və qısa məlumat verməkdə təqsirləndirdi. Əslində isə İbrahimovun orfoqrafiya məsələsi üçün təklif etdiyi cəhətlər ümumtürk dillərinin fonetik sisteminə söykənirdi, bu təfərrüatlarla bağlı F.Ağazadənin kitabında geniş məlumatlar əksini tapmışdır və İbrahimov məsləhət bildi ki, Mantov həmin mənbəyə diqqətlə nəzər yetirsin. Məruzəçi Mantova üzünü tutaraq:

"Yoldaş, siz məni düzgün başa düşməmişsiniz, mən dedim ki, bizim ayrı-ayrı türk ləhcələrimizdə - özbək, başqırd və s. fonetika və morfologiyada əsas ümumi cəhətlər var. Bu, əsas kimi götürülməlidir, bundan əlavə, mən dedim ki, əyalətçiliyə yol verməmək lazımdır, əyalətçilik isə mövcuddur - fonetik, morfoloji və orfoqrafik əyalətçilik" (1, s.170).

İbrahimov onun məruzəsinin yekununda çıxış edən Rəhimi və Çobanzadənin də söylədiklərindən bəhs etdi və onun haqqında söylənilən tənqidləri obyektiv və tutarlı xarakterizə etməyə çalışdı. Orfoqrafiyada qazandıqları uğurlara görə, türkmənlərin özbək, qazax, azərbaycanlılardan irəli getdiyini vurğulayan İbrahimov prof. B.Çobanzadənin yaxşı filoloq və türk dillərinin qədim və müasir dövrlərinə yaxşı bələd olmasından danışmış və türkcələrin hamısında əyalətçilik xüsusiyyətinin mövcud olmasının müəyyən cəhətlərini saf-çürük etmiş və öz ob-

yektiv mövqeyini müdafiə edərək, türk dillərinin öz orfoqrafik qaydalarının prinsiplərindən, yəni ona həm yüngüllük, həm də qənaəti tətbiq etməyin müsbət nəticə verəcəyini şərh etdi. Orfoqrafiya problemi ilə Jirkovun iclasda çıxışı cəmi 5 dəqiqə çəkir və o, xüsusi olaraq deyir ki,

"Bizim Qurultayda təkcə orfoqrafiya məsələsi həll və müzakirə edilməyəcək, əlifba, zahiri qrafika və yazı sistemi məsələləri də eyni dərəcədə ciddi şəkildə qoyulacaq. Bu iki məruzə geniş müzakirələrlə müşayiət olunacaq. Bunlar çox önəmli məsələlərdir. Hazırda isə orfoqrafiya məsələsi birinci idi, odur ki, sonrakı məruzələr və məsələlərə aid olanların bir çoxu indidən deyilir" (1, s.171).

Jirkov dilin istər fonetik, leksik, morfoloji, istərsə də digər yönünün tədqiqi üçün türkologiyada metodların olmamasından şikayətləndi və avropalıları türklərə nümunə göstərdi, Qurultayda türk xalqlarının nümayəndələrinin az təmsil olunduqlarını da bildirdi və sonda qeyd etdi ki, siz özünüz öz dilinizi öyrənməyə başlasanız avropalılardan da yaxşı dilinizi tədqiq edib öyrənərsiniz.

Qurultayın orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsinə həsr edilmiş ikinci iclasının sonunda bu məsələ ilə bağlı qətnamə hazırlanması üçün Şerba, Jirkov, B.İbrahimov, Rəhimli, Ağazadə, Baytursun, Əliyev, Çobanzadə, Habitov, Gəldiyev, prof.Yakovlev, Əyyubovdan ibarət komissiya yaradılması təklif olunur və onu yığmaq Əliyevə həvalə edilir.

Ərəb əlifbasının uzun əsrlər boyu türk dilinin orfoqrafik sisteminə vurduğu ziyanlı cəhətlər qurultayda, demək olar ki, əksəriyyət iştirakçılarının həmrəy fikirləri kimi səsləndirildi və F.Ağazadənin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün təklif etdiyi müddəalar qəbul edildi ki, onlar bugün də öz aktuallığını qorumalıdır:

1) *"Türk dilində bütün sözlər, o cümlədən, ərəb dilindən alınmış sözlər vahid bir qaydada, heç bir istisna olmadan yazılmışdır; 2) mədəni dillərdə qəbul edilmiş bütün prinsiplərdən türk-Azərbaycan dili üçün ən əlverişli prinsipdir; 3) bugündən bütün ərəb sözləri ərəb dili fonetikasına və orfoqrafiyasına xas olan xüsusiyyətlərini itirir və türk dilinin fonetik tələblərinə tabe*

olur; 4) türk-tatar dünyasında mövcud olan əlifbalar içərisində Azərbaycanda qəbul edilmiş yəni latın əlifbası istisnasız olaraq fonetik yazının bütün tələblərinə cavab verir; 5) fonetik orfoqrafiyanı yaratmaq üçün bütün şərtlər, eyni zamanda F.Ağazadənin məruzəsində əksini tapmışdır; 6) türk dilinə keçməyə başlamış Avropa sözlərinin türk dilinin fonetik qanunlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılması; 7) fonetik orfoqrafiyanın yaranması məqsədi ilə türk-tatar vilayətləri üçün qrup halında lüğətlər tərtib edilməsi zəruridir" (2, s.28-29).

Bu parametrlərdən yanaşdıqda XI əsrdə M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" əsəri fonetik prinsip və təsviri metodla yazılmışdır və bu da əsas verir deyək ki, Jirkovun yuxarıda söylədiyi: "metodlarımız yoxdur" - fikri tam şəkildə özünü doğrultmur. "Divan"da türk sözlərinin hamısı başdan-başa ərəb əlifbası ilə qeydə alınmış və ərəb və başqa dillərdən tarixən daxil olmuş sözlər türk ləhcələrinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir. Kaşğari də ərəb qrafikasının çətinliklərindən dönə-dönə şikayətlənmiş və türk ləhcələrinin səs qanunlarına uyğun gəlmədiyini göstərmişdir. Divanın ərəb əlifbası ilə yazılışından sonrakı yaxın tarixlərdə tərcümə edilərkən nə qədər çətinliklərin meydana çıxmasını dönə-dönə kaşğarişünaslar da göstərmişlər. Tarixi-müqayisəli və təsviri metodların köməyi ilə bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Müasir türkcələrin ədəbi dilləri və dialektləri üçün də səciyyəvi olan qədim "qurut" sözünə baxaq: Kaşğaridə "soğdı" feili cümlədə işlədilərkən onun tərkibində "kurut" leksemi ilə çıxış etmişdir: "O koydan kurut soğdı = O, qoyundan qurut əldə etdi". Burada "kurut" sözü ərəb qrafikası əsasında yazılmışdır və şübhəsiz, bütün sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərlə ifadə olunmuşdur. Ərəb qrafikasında sait səslərin olmaması ucbatından bu sözü çinlilər və uyuğurlar "kurt" fonetik tərkibində hərəkələmiş, latın hərfləri ilə səhv olaraq "kurt" şəkildə də yazmışlar. Uyuğurlar mətnaltında "sağdı" feili haqqında da belə bir qeyd vermişlər "bu feil sətve ilə "sağdı" kimi yazılmışdır, biz məzdən və müzare şəklinə əsasən onu "soğdı" olaraq aldıq". Uyuğurlardan və çinlilərdən başqa bütün nəsir-

lərdə "kurut"dur. Bəzi türk tədqiqatçıları da bu maddədəki "soğdı" feilini "sağdı" şəkildə oxumuşlar (11, s.43) və yaxud başqa bir nümunəyə baxaq: "kapuğ ərig adhakın kışdı=qarı adamın ayağını sıxdı, ayağı qarının ağzında qaldı". Bu cümlə yazma nüsxədə "kapuğ anıq adhakın kasdı" şəkildədir. Ərəbcəsinə baxaraq bəzi kaşğarişünaslar "anıq" yerinə "ərig" yazmışdır. Bu haqda Bəsim Atalayın və Salih Mütəllibovun müvafiq qeydləri var. Öz tərcüməsində heç bir qeyd verməyən və Bəsim Atalay nəsrinə sadıq qalan Hüseyn Düzgün həmin sözü "ərig", Alpkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə "anıq" şəkildə vermişlər (11, s.40) ki, bütün bu cür oxunuşlara çətinlik törədən əsas səbəb "Divan"ın ərəb əlifbası ilə yazıya alınması olmuşdur. Məlumdur ki, "sağır nun" samiti türk dilinin ən qədim hərflərindən biridir və bu samit səs, güman ki, türk dilinin ən qədim yaranmış dövrlərindən formalaşmışdır ki, biz müəyyən sözlərin orta və son hissələrində şumer-türk ortaq sözlərində də bunu görürük. M.Kaşğari "Divan"ında xeyli sayda türk sözlərinin "sağır nun" samiti ilə işlənməsi halları ilə də üzləşirik. Azərbaycan dilinə "Divan"ı tərcümə edən və ona qısa qrammatik oçerklər həsr edən R.Əskər yazır:

"Sağır nun hazırda Azərbaycan ədəbi dilində rəsmən mövcud olmasa da, tələffüzdə özünü hiss etdirir. Müasir uyuğur, tatar, başqırd və digər türk dillərində isə həmin fonem səs olaraq tələffüzdə, hərflər olaraq əlifbada xüsusi mövqeyə sahibdir" (11, s.339).

Ərəb dilində "sağır nun" hərfi olmadığına görə "v" ilə "f" arasında tələffüz edilən və ərəb əlifbası ilə üç nöqtəli "f" şəkildə yazılan hərfdir ki, bu da müəyyən sözlərin orfoqrafiyasında xeyli çətinliklər yaratmışdır və buna görə də "Divan"ın smoska hissələrində mübahisəli fikirlər baş alıb gedir. "Divan"da "c" və "q" səsi yoxdur. Sağır nunun tərkibindəki "q" müstəqil səs deyil, "n" ilə qovuşuq səsidir. "Divan"da "q" deyil, onun qarşılığı olan "ka" səsi vardır ki, (11, s.342) bu səslərin işləndiyi sözlər də orfoqrafiyada çətinliklər törətmişdir. "Divan"dan o da anlaşılır ki,

"Xaqaniyyə türkcəsində -di⁴ şəkilçisinin dördü də varmış. Sadəcə olaraq ərəb əlifbasındakı

"var" hərfinin həm "v", həm "o/ö", həm "u/ü" səsinə, habelə diftonqları ifadə etməsi, bunun da müəyyən diftonqluq yaratması üzündən imlada -du, -düyə (-tu, -tü) variantından vaz keçilmişdir" (11, s.348).

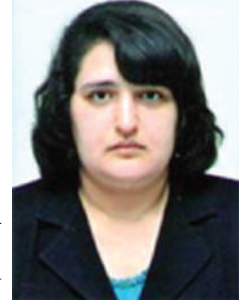
Təkcə bunlar deyil, yüzlərlə belə nəzəri ədəbiyyatlardan nümunə gətirməklə ərəb əlifbasının türk yazısına gətirdiyi çətinlik və dolaşıqları sübuta yetirmiş olarıq. Belə dolaşıqlar təkcə "Divan"da deyil, ərəb əlifbası türk yazısına tətbiq edildiyi dövrlərdən son yüzilliklərə qədər davam etmişdir. Ərəb əlifbasının fəaliyyətinin dayandırılması dönəmlərindən üzü bəri Azərbaycan dilinə, o cümlədən qohum türkcədən daxil olmuş sözlər həmin dillərin səs qanunlarına uyğunlaşdırılaraq yuva və əlifba üsulları ilə tərtib edilmiş ensiklopedik, izahlı və digər tipdən olan lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. 1946-cı ildən nəşrinə başlanmış izahlı lüğətlərin növcə diapazonu genişləndirilmiş və 1991-ci ilə kimi onun müxtəlif növlərdə - tərcümə, omonim, sinonim, frazeoloji, dialektoloji, terminoloji, etimoloji, tarixi, orfoqrafiya, orfoepiya onomastik lüğətləri kiril əlifbası ilə işıq üzünə görmüşdür. Və ölkəmizin müstəqillik şəraitində yaşadığı yaxın tarixi keçmişdə yenidən latın qrafikasına keçidlə əlaqədar olaraq həmin lüğətlər latın əlifbası əsasında tərtib edilərək bir qədər də təkmilləşdirilmiş variantları ilə geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur ki, bunların hamısında alınma sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda dilimizin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Nəticə. I Bakı Türkoloji Qurultayında orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi göstərdi ki, türk dillərində yazı sisteminin inkişafı fonetik prinsiplərin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğun gəlmədiyini və fonetik uyğunsuzluqlar yaratdığını qeyd edərək, latın əlifbasına keçidin orfoqrafiya problemlərini köklü şəkildə həll edə biləcəyini vurğulamışlar. Fonetik yazı prinsipinin əsas üstünlüyü dilin təbii inkişafına mane olmaması, yeni sözlərin tələffüz və yazılışını asanlaşdırmasıdır. Qurultay komissiyasının qəbul etdiyi prinsiplər türk dillərində vahid yazı sisteminin formalaşmasına və əyalətçiliyin qarşısının alınmasına xidmət etmişdir. Nəticə olaraq,

I Türkoloji Qurultayın qərarları və tövsiyələri müasir türk dillərinin standartlaşdırılması və əlifba islahatları üçün hələ də elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır. ●

Ədəbiyyat:

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Tərtib edənlər: Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. Bakı, "Çinar-çap", 2006.
2. Babayev A. (1998) Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi, Bakı.
3. Birinci Türkoloji Qurultayının Stenoqram hesabı, (1926) 26 fevral-5 mart.
4. Cəfərov N., Hüseynova M., Qəribli A. Birinci Türkoloji Qurultayda etnoqrafiya məsələləri. <https://edebiyatqazeti.az/news/science/13215-birinci-turkoloji-qurultayda-etnoqrafiya-meseleleri>
5. Eyvazov P. I (2016) Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında. Müasir Türkologiya: Dünən, bugün və sabah. Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, "Elm və təhsil",
6. Fərəh A. (2006) Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr, Ədəbiyyat qəzeti, Bakı.
7. Hacıyev T. (2012) Azərbaycan ədəbi dili tarixi II hissə, Bakı, Elm, 389 s.
8. Hacıyev T. (2006) Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri / BDU-nun "Bakı Universiteti Xəbərləri" elmi jurnalı. Bakı, № 2, s. 18-26.
9. Həbibbəyli İ. (2016) Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, S. 7-12.
10. İbrahimov E. (2017) Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili, Bakı: Mütərcim.
11. Kaşğari M. (2006) Divani-lüğət-it-türk II cild, Bakı, Ozan, 400 s.
12. Məmmədova E. Birinci türkoloji qurultay və dil məsələləri. Elmi iş. Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal. №10, 2019/49
13. Tahirov İ. (2016) I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, S. 72-75

Aytək MƏMMƏDOVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Türk xalqları üçün ortaq əlifba və dil: XXI əsrdən Birinci Türkoloji Qurultaya baxış

Türk xalqlarının yaşayış məskənlərinin, onların yaşadıkları ərazilərin qədim tarixə malik olması qaynaqlardan məlumdur. Geniş ərazilərdə məskunlaşmış türk etnosunun - altayların, özbəklərin, qazaxların, qırğızların, türkmənlərin, qarapaqların, uygurların, azərbaycanlıların və başqalarının yaratdıqları maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri onların düşüncə tarixi, mədəniyyəti haqqında qiymətli mənbələrdir. Türk xalqları arasında ortaq əlifbanın və ortaq dilin hazırlanması bütün dövrlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, görkəmli filosof, ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) ərəb əlifbasını yeni əlifba ilə əvəz edilməsi üçün cəhd göstərmişdir. Bununla bağlı ərəb hərflərinin islahatı üçün 1863-cü ildə Osmanlı Dövlətinə müraciət etsə də, bu müraciəti heç bir nəticə verməmişdi [3, 147]. Yeni əlifbanın hazırlanıb, qəbul edilməsi ilə əlaqədar məsələ Mirzə Fətəli Axundovdan sonra şərqşünas alim, ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtı (1846-1931) tərəfindən davam etdirilir. Şövqi Novruzov onun Tiflisdə "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbeyi" əsərini çap etdirdiyini yazmışdır: "1879-1903-cü illər arasında Məhəmməd ağa Şahtaxtı rus, fransız və Azərbaycan dillərində yeni əlifbaya dair altı kitab nəşr etdirmişdir" [1, 23].

Türk xalqları arasında ortaq türk əlifbası ilə yanaşı, ortaq türk dilinin də yaranması məsələ-

si XX əsrin əvvəllərində daha çox aktual idi. Bunu həmin dövrdə fəaliyyət göstərən alimlər 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydakı çıxışlarında xüsusilə ifadə etmişlər. Birinci Türkoloji Qurultayda dövrün görkəmli türkoloqları, şərqşünasları iştirak etmişlər. Şərqşünas və islamşünas alim, Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki Vasilı Vladimiroviç Bartold, Etnoqrafiya Muzeyinin müdiri, macar mədəniyyət tarixçisi Gyula Mesarş (Meszaros), Strasburqdan professor Theodor Menzel, şərqşünas, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Sergey Fyodoroviç Oldenburq, tarixçi, şərqşünas alim, professor İlya Nikolayeviç Borozdin, Sankt-Peterburqda Etnoqrafiya Muzeyində şöbə müdiri Sergey İvanoviç Rudenko, şərqşünas və türkoloq alim, SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, Ukrayna Elm-

Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə
Аа	Вв	Сс	Чч	Дд	Ее	Əə
1	2	3	4	5	(Jel-verrep)	6
Ff	Gg	Oo	Hh	Ii	Jj	Kk
Фф	Гг	Оо	Нн	Ии	Йй	Кк
7	8	9	10	11	12	13
Ll	Mm	Nn	Ŋŋ	Oo	Өө	Pp
Лл	Мм	Нн	Ŋŋ	Оо	Өө	Рр
14	15	16	17	(18-19)	(20-21)	22
Qq	Rr	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv
Ққ	Рр	Сс	Şş	Тт	Уу	Вв
23	24	25	26	27	(28-29)	(30-31)
Xx	Yy	Zz	žž	bb		
Хх	Уу	Зз	Жж	Бб		
32	(33-34)	35	36	(37-38)		

lər Akademiyasının akademiki, şərqsünas, türkoloq alim Aqafangel Yefimoviç Krımski, Sankt-Peterburqda Rus imperatoru III Aleksandrın Rusiya Muzeyinə başçılıq etmiş Aleksandr Aleksandroviç Miller, dilçi, filoloq, professor Bəkir Çobanzadə və başqa alimlər qurultayda məruzələr etmişlər. Birinci Türkoloji Qurultayına Türkiyədən Əli bəy Hüseyinzadə (Əli Turan) və ədəbiyyatçı, tarixçi, türkoloq Fuad Köprülü də yer almışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin böyük mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkənin atası professor Mehmet Ziya Ülkən Tibbiyyədə Əli bəy Hüseyinzadənin tələbə yoldaşı olmuşdur. Hilmi Ziya Ülkən yaradıcılığının ilk illərindən onunla məsləhətləşmiş, onunla fikir mübadiləsində olduğunu bildirmişdir. Əli Turanın Birinci Türkoloji Qurultay haqqında qeyd dəftəri Hilmi Ziya Ülkənin şəxsi kitabxanasındadır.

Həmin qeydlər əsasında türkiyəli alim "Prof. Ali Turan'ın (Hüseyinzadə) 1926'da Bakü'də toplanan I Türkoloji Kongresində aldığı notlardan" və "Türkçülüğün və Türk Sosializminin babası Ali Turan" adlı iki məqalə qələmə almışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay o dövrdə dünyanın bütün şərqsünaslarının və türkoloqlarının marağına səbəb olmuşdu. Bəzi elm adamları qurultayda iştirak edə bilməsələr də, təbrik teleqramı göndərirdilər. Belə ki, Danimarka tarixçisi, dilçisi, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü Vilhelm Tomsen də qurultaya təbrik teleqramı göndərmişdi.

Qurultayda ortaqlıq Türk dilinin yaranmasında xalqın roluna dair baxışlar mövcud idi. Belə ki, ortaqlıq türk dilinin hazırlanmasında xalqın önəmini vurğulayanlar dil birliyində xalqın təsirinin əhəmiyyətini, türk xalqlarının dillərindən ortaqlıq türk dilinə doğru istiqaməti əsas götürürdülər. Bu mənada Əli Turan bəzi məruzəçilərin ortaqlıq türk dilinin yaranması üçün aşağı təbəqənin bir araya gəlməsini önəmli saydıqlarını bildirmişdir: Rusca danışan Umadova görə ümumi ədəbi dil məsələsində birləşmək mümkündür. Ancaq bu həmlə yuxarı təbəqələrdən deyil, aşağı təbəqələrdən gəlməlidir. Çünki məhdud sayda olan aydınların eyni ədəbi dillə yazması məsələni həll etməz. Xalq yenə öz ləhçələriylə bir-birindən ayrı qalırlar. Qazi Alim Yunus bu diskussiyada oldu: "Azəri türk şairi Sabiri Türkiyənin hər tərəfində oxuyurlar, anırlar, dad alır və gülürlər. Demək ki, xalqa yaxınlaşdıqca anlaşma imkanı artır. Nəvəni nədən anlayırıq? Çünki xalq dilinə yaxın yazmışdır. Bu halda ümumi ədəbi dildə həmlənin aşağıdan gəlməsi ehtimalı qüvvətlidir. Dilin özü birləşməni və yaxınlaşmanı təmin edir. Buna heç bir şey, heç bir kimsə mane olmaz. Bunun üçün ümumi bir mərkəz lazımdır. Xalq dilindən nə qədər söz gəlir və ədəbi dil onlarla nə qədər zənginləşirsə türklər arasında ortaqlıq dil o qədər daha asan hazırlanmış olar"

[5, 24]. Bu dövrdə bütün türk xalqları bir-birlərinin dillərini anlayırdılar. Qurultayda alimlər rusca ilə birlikdə, öz dillərində - türkcə, tatarca, özbəkçə, çovaşca, başqırdca, qazaxca çıxış etmiş, bir-birlərinin danışdıqlarını başa düşmüşdülər.

Əli Turanın qeydlərini təqdim edən Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır ki, qurultayda olan üzvlərdən əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu fikirlərin sonradan necə pozulduğu və tam əksinə bir yola girildiyini söyləməyə lüzum yoxdur. Bu təzadlı davranış, gerçəklərin siyasətə qurban edildiyinin çox acı bir arqumentidir [4, 143].

Məlumdur ki, Azərbaycanda 1929-cu ildə ərəb əlifbasını latın, 1939-cu ildə latın əlifbasını rus qrafikası əsasında hazırlanmış kirill əlifbası əvəz etdi. Krım türkü, İsmayıl bəy Qaspiralı irsinin araşdırıcısı Sabri Arıkan (1911-2013) "Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi"nin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra burada yaşayan türkdilli xalqların 24 ayrı kirill əlifbasını istifadə etdiklərini müəyyənləşdirdiklərini qeyd etmişdir. Bunun səbəbi isə məhəlli şivələrə görə, ortaq ədəbi dilin qarşısını almaq, ayrı dil və millət yaratmaq məqsədi idi [2, I, 262].

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayı mədəni bir hadisə kimi mühüm tarixi və elmi əhəmiyyət daşıyır. Çünki Qurultay iştirakçıları türk xalqlarının mədəniyyət bağlarının qopmaması naminə çalışdılar. Türk xalqlarının ortaq bir əlifbada yazıb, ortaq dildə danışmaları üçün ortaq əlifba və dilin hazırlanması məsələsi XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi XXI əsrdə də aktual bir məsələdir.

2026-cı ildə Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 22 oktyabr 2025-ci ildə Sərəncam imzalamışdır. Bu Sərəncam Qurultayın Türk

xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının həyatında böyük tarixi hadisə olmasının parlaq ifadəsidir. "Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncamda göstərilmişdir: "Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6-7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür". ●

Ədəbiyyat:

1. Novruzov Şövqi. "Şərqi-Rus"un çağırışı. Bakı, 1988
2. Kendi Kalemindən İsmail Bey Gaspıralı. *İdealleri, İşləri, Təvsiyələri və Haberləri. I cilt. Hazırlayan: Sabri Arıkan. İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 2006*
3. Ülken Hilmi Ziya. *Millet ve Tarih Şuuru. İstanbul, 2008*
4. Ülken Hilmi Ziya. *Prof. Ali Turan'ın (Hüseynzadə) 1926'da Bakı'da toplanan I Türkoloji Kongresinde aldığı notlardan. //X. Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'den ayrılışım. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964. s. 143-147*
5. Ülken Hilmi Ziya. *Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin babası Ali Turan (II). //Yeni İnsan Dergisi, cilt: I, sayı: 85. Ocak 1970. s. 6-11; 23-28.*

İsmayıl HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

Azərbaycanın memarlıq irsi və şəhərsalma

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın çoxəsrlik tarixə malik şəhərsalma və memarlıq mədəniyyəti ənənələrinin yaradılması, eləcə də ölkədə bu sahədə yeni çağırışlara cavab verən mütərəqqi yanaşmaların təşviqi və tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə 2026-cı ili "Şəhərsalma və memarlıq ili" elan etmişdir. Bununla bağlı İlham Əliyevin imzaladığı 22 dekabr 2025-ci il tarixli Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin çoxəsrlik zəngin bir keçmişi vardır. İpək yolu üzərində yerləşən və mühüm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət mərkəzləri kimi Şərqi ölkələri ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr quran iri şəhərlərimizin özünəməxsus simasının formalaşmasında qiymətli memarlıq abidələri müstəsna rol oynamışdır.

Mövcud Azərbaycan şəhərlərinin böyük qismi orta əsrlərdə meydana gəlmişdir. Doğrudur, bu şəhərlərdən bəzilərinin hələ eramızdan əvvəl mövcud olduqları haqqında əldə tarixi materiallar, maddi-mədəniyyət nümunələri vardır. Naxçıvan şəhəri də bu cəhətdən müstəsna təşkil etmir. Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış ən qədim şəhərlərdən biri olan

Naxçıvanın tarixinə dair məxəzlərdə zəngin məlumatlara təsadüf edilir.

Naxçıvan adı ilk dəfə Naksuana şəklində II əsr müəllifi Klavdi Ptolemeyin "Coğrafiya" əsərində çəkilmişdir. İlk dəfə Naxçıvanı Nuh peyğəmbərin məskəni kimi qeyd edən yunan alimi K.Ptolemey Naxçıvan şəhərinin adını dünyanın yeddi böyük şəhəri ilə bir sırada çəkmişdir. La-

kin V əsr müəlliflərinin əsərlərində şəhərin adı "Naxçıvan" formasında qeyd edilir. Orta əsrlərin ərəb mənbələrində şəhərin adı "Nəşəva" kimi yazılır. Bir sıra orta əsr müəlliflərinin əsərlərində şəhərin adı böyük hörmətlə "Nəqşi-cahan" ("Dünyanın bəzəyi") adlandırılır.

Bir sıra mənbələrdə və tədqiqatlarda Naxçıvan şəhərinin təşəkkülü eramızdan əvvəl ikinci minilliyə şamil edilir. Bəzi müəlliflər Naxçıvanın eramızdan əvvəl 1539-cu ildə meydana gəldiyini iddia etmişlər. Müəlliflərdən bəziləri öz yazılarında Naxçıvanın 3500 il bundan əvvəl bir şəhər kimi təşəkkül tapdığını göstəririlər. Arxeoloqlar ərazidən əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsaslanaraq onun eramızdan əvvəl III minillikdən başlayaraq formalaşdığını təsdiq edirlər. Çoxsaylı faktlar Naxçıvan şəhərinin beş min ildən artıq tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Naxçıvan eramızın əvvəllərindən hərtərəfli formalaşmış bir şəhər olmuşdur. Orta tunc dövründə Naxçıvanda şəhər tipli yaşayış yerlərinin ol-

ması haqqındakı elmi dəlillər özünü tamamilə doğrultmuşdur.

Qədim şəhərlərimiz, eləcə də Naxçıvan şəhəri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olaraq ortaya çıxmış, "Boyalı qablar mədəniyyəti"nin ən gözəl sənət nümunələri ilə dünya mədəniyyətinə töhfə vermişdir. Cənubi Qafqaz ərazisində boyalı qablar adı ilə tanınan arxeoloji mədəniyyət "Naxçıvan mədəniyyəti" kimi tanınır.

Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi təbii imkanlarına görə şəhərsalma üçün çox yararlıdır. Naxçıvan geniş "düzənliyin ortasında elə yüksəklikdə tikilmişdir ki, ordan Araz çayı görünür" (Ə.Ba-kuvi).

Bakuvinin bu fikri bəzi müəlliflərin qeydlərini - "Araz çayı şəhərin içərisindən axır" - fikrini inkar edir.

Bu yaxınlaracan köhnə uçuqları qalmış Köhnə qala Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi əraziyə aid idi və eramızın əvvəllərində çox möhkəm qala şəhər olduğunu nümayiş etdirirdi. Möhrədən tikilmiş bu qala XVIII əsrdək fəaliyyət göstərmişdir. Qalada şirin su mənbəyi və yeraltı yollar olmuşdur. Köhnə qala şəhər əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edən başlıca müdafiə qalası idi. Divarlarının qalınlığı 3,5 metrə çatırdı.

Naxçıvanın əsaslı inkişafı Naxçıvanşahlıq (983-1066) və Eldənizlərin dövründə baş vermişdir. XI əsrin ikinci yarısından sonra, böyük səlcuqlu sultanı Alp Arslanın (1063-1072) burada özünə iqamətgah tikdirməsi və Naxçıvanın Səlcuqlu canişinlərinin oturduğu yerə çevrilməsi ilə başlamışdır. Naxçıvan özünün ən coşğun çiçəklənmə dövrünü XII əsrdə - Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı və iqamətgahı olduğu illərdə keçirmişdir.

Böyük Səlcuqlu sarayında yüksək hörmət və nüfuz qazanmış Eldəniz 1136-cı ildə ona xidməti müqabilində verilmiş Arrana hakim təyin edilir. Şahzadə Arslanşaha atabəylik vəzifəsi ilə yanaşı Eldənizə "Şəmsəddin" ("Dinin günəşi") ləqəbi verilir. Şəmsəddin Eldəniz 1146-cı ildə Naxçıvan vilayətini də öz mülklərinə qatır, iqamətgahını və ailəsini Bərdədən Naxçıvana köçürür. XII əsrin 30-70-ci illərində Naxçıvan Eldənizlər dövlətinin əsas iqamətgahlarından idi. Naxçıvan şəhəri həm də gündən-günə güclənən və inkişaf edən Azərbaycan Atabəylər dövləti-

Boyalı Qablar mədəniyyətinin tapıntıları

nin paytaxtı olur. Şəmsəddin Eldənizdən sonra onun övladları dövləti Həmədandan idarə etsələr də, Naxçıvan öz yüksək siyasi və mədəni mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Eldənizlər dövləti dövründə Naxçıvan xeyli inkişaf etdi, şəhərdə abadlıq və tikinti işləri aparıldı. Şəhərdə təqribən 150-200 min əhali yaşayırdı. Bu illərdə Naxçıvan özünün şəhərsalma və memarlıq inkişafının zirvəsinə yüksəlmişdir. XIII əsrin 30-cu illərində naməlum müəllif tərəfindən yazılmış "Əcaib əd-dünya" ("Dünyanın qəribəlikləri") əsərində bişmiş kərpicdən tikilmiş üç-dörd mərtəbəli binaların cəzbedici memarlıq üslubu ağız dolusu vəsf edilmişdir: "Əlahəzrət Eldənizin mübarək zamanında şəhər özünün ən yüksək əzəmətinə çatdı. Orada hökmdar iqamətgahı (darülmülk) qurdu-lar və hökumət binası (dövlətxana) tikdilər".

Naxçıvan şəhərinin memarlığında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Şəhərdə gözəl saray, köşk, karvansaralar, məscidlər, mədrəsələr və başqa dini və mülkü binalar tikilmişdir. Dahi memar Əcəminin dövrümüzə gəlib çatmış Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələri

Köhnə qala

Yusif Küseyir oğlu türbəsi

dünya memarlıq tarixinin incilərindən biri kimi məşhurdur. Bu və digər abidələrlə Naxçıvan şəhəri peşəkar ustaları ilə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Ön Asiyanın ən önəmli memarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Memar Əcəmi Naxçıvani bu mərkəzin yüksək mədəni mühitində formalaşmış və onu zirvəyə qaldırmışdır.

"Əcaib əd-dünya" əsərində Naxçıvan şəhəri, onun əhalisi, əhalinin məşğuliyyəti haqqında maraqlı və əhatəli məlumatlar verilmişdir: "Naxçıvan Azərbaycanda böyük və əhalisi çox olan şəhərdir, yüksək yerdə yerləşmişdir, çox möhkəmləndirilmişdir, orada çoxlu saray, köşk və təntənəli eyvanlar vardır, şəhərin yanında daşdan qala tikmişlər və qalada mədrəsə və məscid tikmişlər; qalada yaxşı bulaq var. Köşklərin çoxu qala kimi üç və dörd mərtəbəlidir. Naxçıvanın əksər binaları gəcdən və bişmiş kərpicdən tikilib. Naxçıvan torpağında dənli bitkilər, pambıq, üzüm və bir az meyvə yetişir. Şəhə-

rin ətrafı yaxşıdır; axar suları, meşələri, bağları, çoxlu göy-göyertisi var. Meyvələri çox ləzzətli-dir: deyirlər bütün dünyada Naxçıvan üzümündən daha yaxşısı və mənfəətliyi yoxdur. Havası təmiz, suyu tamlıdır. Şəhərin vergiləri 113 min dinara bərabərdir. Naxçıvanın yaxınlığında Əlincə, Sürməli, Taqmar, Fəqnan, Gərnə kimi möhtəşəm qala və istehkamlar ucalır. Deyirlər Naxçıvan qəbristanlığı kimi heç yerdə qəbristanlıq yoxdur. Burada olan binalar-məscidlər, mədrəsələr, türbələr və çoxlu bağlar mühafizə olunur".

Azərbaycan Atabəylər dövləti dövründə ölkədə siyasi sabitliyin olması, iqtisadi inkişafdakı dəyişikliklər, mədəni həyat üçün əlverişli şəraitin yaranması, ən başlıcası isə Eldənizlərin tikintiyə böyük həvəs və himayədarlıq göstərmələri sayəsində Naxçıvan XII əsrin ikinci yarısında bölgənin ən iri və gözəl şəhərlərindən biri kimi geniş şöhrət qazanır. Bütün bunlar barədə Məhəmməd Naxçıvani yazır: "Naxçıvan elə şəhərdir ki, bütün ölkələr içində Bağdad və Təbrizdən sonra onun kimi füsunkar şəhəri heç bir göz görməmiş, heç bir qulaq eşitməmişdir".

Naxçıvanın müqayisə olunduğu Bağdad və Təbriz şəhərləri çox böyük olmaqla bərabər, o zaman həm də Ön Asiyanın ən önəmli mədəniyyət və memarlıq mərkəzləri kimi tanınırdı. Naxçıvan şəhəri də həm paytaxt şəhəri, mədəniyyət mərkəzi və memarlıq abidələri ilə səyyahların, şəhər qonaqlarının böyük marağına səbəb olurdu. Həmdullah Qəzvini Naxçıvan şəhərinin gözəlliyini vurğulayaraq onu "Nəqşi cahan" - "Dünyanın bəzəyi" adlandırmışdır.

Naxçıvan ciddi şəhər strukturuna, məhəllə və abidələrə məxsus olan şəhər kimi tanınmışdır. O, möhkəm və etibarlı müdafiə sistemi olan İçəri şəhərdən - şəhristandan və ona bitişik olan iç-qaladan ibarət olmuşdur. Onun ətrafını bağlar və əkin sahələri əhatə edirdi. Araz çayının şəhərin hüdudlarından axması Naxçıvan şəhərinin o dövrə görə nəhəng ölçüdə olmasını təsdiq etdiyi üçün çox əhəmiyyətli idi. Bəzi müəlliflər Araz çayının şəhərin içindən axmasından bəhs etmişlər. Onlar şəhərin yerləşdiyi ərazinin mövqeyini bilmədiklərindən bu fikri söyləmişlər. Çünki Araz çayı ilə şəhərin yerləşdiyi ərazinin yüksəkliyi arasında böyük fərq vardır. Naxçıvan çayının

Möminə xatın türbəsi

bir qolunun şəhərin içərisindən axmasını Arazla əlaqələndirirlər ki, bu da həqiqətə uyğun deyil.

Tanınmış memar Cəfər Qiyasiyə görə, Naxçıvanın böyük şəhər qalası, bölgənin başqa iri şəhərlərində olduğu kimi, çiy kərpicdən tikilmişdi. Bu səbəbdən tarixi qaynaqlarda onun içqalasının divarlarının daşdan ucaldılması vurğulanmışdır. Eldənizlər zamanı həmin içqala şəhər qalasına bitişik - indiki Möminə xatın türbəsinin olduğu ərazidə yerləşirdi. Mənbələrdən məlum olur ki, içqalada hökumət evi olmaqla yanaşı, başqa binalar da olmuşdur. Məlumatda içqala içərisində təbii su qaynağının olması vurğulanır. İçqala üçün şəhər ərazisinin təpəli bir yeri seçilmişdi. Əlli ilə yaxın Eldənizlər sülaləsinin iqamətgahı olan Naxçıvanın içqalasında möhtəşəm memarlıq ansamblı yaradılmışdı. Bu memarlıq ansamblına darülmülk, dövlətxana, saray köşkləri, məscid, mədrəsə, türbə və başqa binalar daxil idi. Memarlıq abidələrinin ansamblının tərkibində olan binalar paytaxt şəhərin ən görkəmli tikililəri olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyevin Şəhərsalma və Memarlıq ili ilə bağlı imzaladığı sərəncamda bir çox abidələrin memarlıq rəmzlərinə çevrildiyi qeyd edilir:

"Bu gün ölkə ərazisində dövlət tərəfindən mühafizə olunan müdafiə qalaları, karvansaralar, məscid, məbəd və türbələr milli memarlığın parlaq ənənələrini əks etdirir. Bədii-memarlıq həllinin kamilliyi baxımından iftixar hissi doğuran dünya əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələrindən Möminə xatın türbəsi, Xudafərin körpüsü, "Atəşgah" kompleksi və digər bu kimi misilsiz nümunələr Azərbaycanın memarlığının rəmzlərinə çevrilmişdir".

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı statusunu daşıyan Naxçıvan şəhərində iqtisadiyyatın, dövlətlərarası ticarətin inkişafına ciddi təsir göstərdi və şəhər çoxsaylı sənət və istehsal sahələrində bölgənin mərkəzinə çevrildi. İpəkçilik, toxuculuq, dulmuşçuluq, daş, taxta və bədii metal məmulatları o zaman Naxçıvandan xarici ölkələrə ixrac edilirdi. "Əcaib əd-dünya" əsərində bildirilir ki, Naxçıvanın "malları: çin parçaları, yaxşı işlənmiş nazik örtüklər, keçə, çuxa, fut, kasa, boyanmış ağac tabaqçalar çox yaxşıdır, belə ki, onları hədiyyə kimi bütün dünya boyu aparırlar". Bunu Ə.Bakuvi də əsərində qeyd edir: "Naxçıvan sakinləri bədii oymada, boşqab və xaland ağacından müxtəlif qablar hazırlamaqda mahirdirlər və bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır".

Orta əsrlər dövründə qurulan şəhərlərin bir sıra memarlıq abidələri daha çox şəhərin aparıcı şəxslərinə, onların yaxınlarına həsr olan türbələrdə əks olunurdu. Bəzən belə memarlıq abidələri şəhərlərin simvoluna çevrilirdi. Belə ki, Naxçıvan şəhərində 1162-ci ildə yaradılan Yusif

"Naxçıvan XII əsrdə". Davud Kazımov

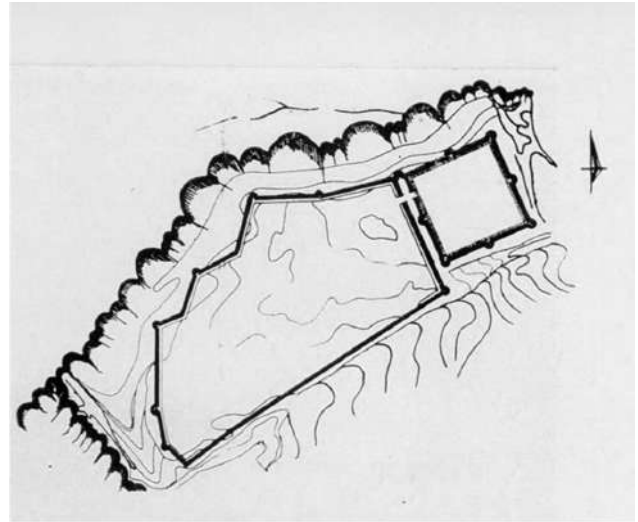
Küseyr oğlu türbəsi şəhərin valisinə (rəisinə), 1186-cı ildə başa çatan Möminə xatın türbəsi isə Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Şəmsəddin Eldənizin həyat yoldaşının xatirəsinə həsr edilmişdir. Möminə xatın türbəsi Naxçıvan şəhərinin simvoluna çevrilmişdir. Bu abidələr həm də dahi memar Əcəmi Naxçıvanının Naxçıvana bəxş etdiyi nadir dünya əhəmiyyətli memarlıq inciləridir. Memar Əcəmi Naxçıvani Naxçıvan mühtində formalaşmış və Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Naxçıvan paytaxt olaraq böyük siyasi əhəmiyyət daşıdığı kimi, həm də bölgənin iri ticarət mərkəzlərindən biri idi və çeşidli sənətkarlıq məmulatları və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə dövlətlərarası ticarətin fəal iştirakçısı olmuşdu. Naxçıvan sənətkarları tərəfindən hazırlanan məmulatlar ölkə xaricində şöhrət tapmışdı.

Milli şəhərsalma irsimiz, tarixi ənənələr, şəhərlərimizin simvollarına çevrilən memarlıq abidələrimizə göstərilən diqqət və qayğı ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətinin hər iki dövründə onun fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən olmuşdur. Bakının, Naxçıvanın, Sumqayıtın, Gəncənin və başqa şəhərlərin quruluşunun planuayğun qurulması şəhərsalma sahəsinin mükəmməl bilicisi Heydər Əliyevin bu sahəyə xüsusi əhəmiyyət verməsi sayəsində mümkün olmuşdur. O, şəhərlərimizin müasirləşdirilməsi, tarixi memarlıq irsimizin qorunması istiqamətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Ümummillil lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən ən yüksək səviyyədə yerinə yetirilir. Onun "Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi haqqında", "Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatun türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpa və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında", "Əcəmi Naxçıvanının 900 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" və başqa bu kimi sərəncamları milli irsimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarix və mədəniyyət abidələrimizə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, Naxçıvan şəhəri nümunəsində şəhərin tarixi, mədəniyyəti və memarlıq abidələrinin təhlilindən bir daha aydın olur ki, Naxçıvan

Naxçıvan qalasının planı

şəhəri XII-XIII əsrlərdə şəhər kimi müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmış və bu zaman öz tarixi, mədəni və coğrafi xüsusiyyətlərini qoruyaraq inkişaf etmişdir. Ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları Naxçıvan şəhərinin inkişafına, abidələrin qorunmasına, konservasiyasına və sistemli şəkildə davam etdirilməsinə əlavə imkanlar açacaq və daha geniş şərait yaradacaqdır. ●

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 22 dekabr 2025-ci il Sərəncamı. "Azərbaycan" qəzeti, 2025, 23 dekabr.
- Bakıvi A.R. 1971. *Kitab talxis al-asar va adjaib al-talik al kaxxar*. Moskva. - 298.
- Əcaib əd-dünya (Dünyanın qəribəlikləri). 2003. "Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə". Bakı: Nurlan, 119-136 (192).
- Əliyev V.H. 2002. *Naxçıvan - Azərbaycanın tarixi diyarıdır*. Bakı: XXI-YNE, - 320.
- Kadjar Ç. 2016. *Naxçıvan odin iz drevneyşix qorodov mira (mifi, legendi, fakti)*. Naxçıvan: Adjemi. - 284.
- Qiyasi C. 2025. *Memar Əcəmi Naxçıvani*. Astana: Türk Akademiyası. - 248.
- Məmmədov R. 1977. *Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki*. Bakı: Elm, - 158.
- Naxçıvani M.X. 1964. *Dastur al-katib fi tayin al-Maratib*. Moskva. - 342.
- Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə, K.M. 1985. *Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri*. Bakı: Elm, - 268
- Seyidov A.Q. *Naxçıvan 5000*. 2011. Bakı: Qismət. - 240.
- Сысоев В.М. 1929. *Нахчывань на Араксе и древности Нах.АССР. Известия. Азкомстариса, вып. 4, Баку, 87-121.*

İradə HÜSEYNOVA
AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Narkomaniya və ona qarşı mübarizənin elmi əsasları: Qlobal çağırışlar və milli prioritetlər

Narkomaniya bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə, ictimai sağlamlığa və sosial sabitliyə təsirinə görə XXI əsrin mürəkkəb sosial-bioloji çağırışları sırasında ilk yerlərdən birini tutur. İnsanın Yer üzərində varlığına olan bu strateji təhdid təkəcə ayrı-ayrı fərdlərin sağlamlıq və davranış modeli ilə məhdudlaşmır; o, sosial institutların fəaliyyətinə, iqtisadi inkişafa, milli təhlükəsizlik sistemlərinə və demografik proseslərə birbaşa təsir göstərən qlobal xarakterli fenomen kimi özünü biruzə verir.

Narkomaniyanın genişlənməsi müasir dövrdə həm yeni psixoaktiv maddələrin yayılması, həm də qlobal kommunikasiya və nəqliyyat şəbəkələrinin intensivləşməsi ilə daha mürəkkəb xarakter almışdır. Bu səbəbdən narkotik asılılığına qarşı mübarizə yalnız hüquqi və inzibati tədbirlərlə məhdudlaşa bilməz, bəşəriyyətin bu fəakətdən xilasını üçün elmi əsaslara söykənən, multidissiplinar və sistemli yanaşma tələb olunur.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, narkomaniya kompleks biososial böhrana çevrilmişdir və onun formalaşması neyrobioloji mexanizmlər, psixoloji amillər, sosial mühit və iqtisadi şəraitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Buna görə də mübarizə strategiyası profilaktika, erkən müdaxilə, müalicə, reabilitasiya və reintegrasiya mərhələlərini əhatə edən kompleks model əsasında qurulmalıdır.

Narkomaniyanın elmi-nəzəri mahiyyəti

Müasir neyrobiologiya və davranış elmləri narkotik asılılığını mərkəzi sinir sistemində baş verən dərin struktur və funksional dəyişikliklərlə səciyyələnən xroniki residiv xəstəlik kimi qiymətləndirir. Bu yanaşma asılılığın mahiyyətini yalnız sosial və ya psixoloji kontekstdə deyil, eyni zamanda, molekulyar-biokimyəvi və neyrofizioloji proseslərin kompleks nəticəsi kimi izah etməyə imkan verir.

Asılılıq sindromunun formalaşmasında əsas rol beyinin mezolimbik dopamin (motivasiya) sistemi tərəfindən oynanılır. Bu sistem motivasiya, öyrənmə, emosional gücləndirmə və davranışın təkrar formalaşması proseslərini tənzimləyir.

Daimi və uzunmüddətli istifadə fonunda beyində neyropplastik dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin klinik və davranış nəticələri qərarvermə mexanizmlərinin zəifləməsi, impulsiv davranışın artması, emosional tənzimləmənin pozulması, stressə həssaslığın yüksəlməsi kimi istiqamətlərdə təzahür edir. Bu mexanizmlər asılılığın niyə xroniki və residivlərlə müşayiət olunan xəstəlik olduğunu izah edir. Maddə istifadəsi dayandırıldıqdan sonra belə beyində formalaşmış patoloji yaddaş izləri və neyropplastik dəyişikliklər uzun müddət qalır. Bu səbəbdən geridönüş riskinin yüksək olması asılılığın bioloji əsaslarını təsdiqləyir.

Genetik amillər də asılılığın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, epigenetik dəyişikliklər (yəni həyat tərzini və mühitin gen ifadəsinə təsiri) asılılığın inkişafında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, narkomaniya yalnız iradə zəifliyi və ya sosial uyğunsuzluq kimi qiymətləndirilə bilməz. O, bioloji, neyrokimyəvi və genetik əsasları olan xroniki xəstəlikdir və müalicə prosesi detoksifikasiya ilə məhdudlaşmamalıdır. Effektiv mübarizə strategiyası farmakoloji müalicə, psixososial reabilitasiya, davranış terapiyası və sosial reintegrasiyanı əhatə edən kompleks model əsasında qurulmalıdır.

Narkomaniyanın sistemli xarakteri onun bir neçə paralel aspektdə (kriminoloji, sosial, iqtisadi, təhlükəsizlik və s. aspektlər) təzahür etməsi ilə bağlıdır. Bu aspektlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək problemi daha mürəkkəb və çoxşaxəli edir.

Bu mürəkkəb təsir mexanizmləri narkomaniyanın sistemli problem olduğunu göstərir və onunla mübarizə strategiyasının da sistemli xarakter daşmasını zəruri edir. Effektiv mübarizə yalnız bir sahənin (məsələn, hüquqmühafizə və ya səhiyyə sektorunun) fəaliyyəti ilə məhdudlaşa bilməz. Əksinə, dövlət strukturları və icraedici orqanlar, elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri, səhiyyə və sosial xidmət sistemləri, vətəndaş cəmiyyəti institutları, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və s. kimi istiqamətlər üzrə koordinasiya fəaliyyət tələb olunur.

Sistemli yanaşma profilaktika, müalicə, reabilitasiya və reintegrasiya mərhələlərinin vahid model çərçivəsində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu modeldə məqsəd təkə narkotik maddə istifadəsinin azaldılması deyil, həm də sosial risk amillərinin aradan qaldırılması, ictimai sağlamlığın qorunması və sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsidir.

Qlobal tendensiyalar və çağırışlar

Son onilliklərdə qlobal narkotik maddələr bazarında müşahidə olunan struktur dəyişiklikləri narkomaniya ilə mübarizənin xarakterini köklü şəkildə transformasiya etmişdir. Ənənəvi bitki mənşəli narkotiklərin payı müəyyən dərəcədə sabit qalsa da, sintetik maddələrin sürətli artımı, qeyri-qanuni istehsal texnologiyalarının təkmilləşməsi və rəqəmsal mühitin genişlənməsi narkotik dövriyyəsinə daha çevik və mürəkkəb etmişdir. Bu proseslər beynəlxalq ekspertlər, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotik və Cinayətkarlıq İdarəsi (UNODC - NCMİ) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO - ÜST) tərəfindən qlobal təhlükə kimi qiymətləndirilir.

Müasir mərhələdə narkotik bazarının əsas xüsusiyyəti onun yüksək adaptivlik və texnoloji transformasiya qabiliyyətidir. Transmilli şəbəkələr yeni marşrutlar, alternativ kimyəvi formulalar və rəqəmsal kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə hüquq-mühafizə tədbirlərinə qarşı çevik strategiyalar formalaşdırır. Bu isə mübarizə mexanizmlərinin təkə milli səviyyədə deyil, qlobal koordinasiya əsasında qurulmasını zəruri edir.

Son illərdə "yeni psixoaktiv maddələr" (NPS) adlandırılan sintetik birləşmələrin sayı sürətlə artmışdır. Bu maddələr klassik narkotiklərin kimyəvi analogları kimi hazırlanır və çox vaxt hüquqi tənzimləmədən kənar qalır. Onların sürətlə dəyişdirilən kimyəvi formulaları nəzarət mexanizmlərini çətinləşdirir və səhiyyə sistemləri üçün əlavə risklər yaradır. Bu maddələr qısa müddətdə ağır zəhərlənmə və ölüm hallarına səbəb ola bilər.

Sintetik stimulyatorlar və klub narkotikləri gənclər arasında daha geniş yayılmağa başlamışdır. Bu prosesə bir neçə, o cümlədən maddələrin əlçatanlığı, qiymətinin nisbətən aşağı olması, təsirinin sürətli və qısa müddətli olması, sosial mediada normallaşdırılması kimi amillər təsir edir.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı narkotik dövriyyəsinin yeni mərhələyə keçməsinə səbəb olmuşdur. Onlayn platformalar, şifrələnmiş kommunikasiya kanalları və anonim ödəniş sistemləri narkotik satışını daha gizli və çevik etmişdir. Rəqəmsallaşma satış şəbəkələrinin coğrafi sərhədlərinin aradan qalxması, hüquq-mühafizə nəzarətinin çətinləşməsi, gənclər üçün əlçatanlığın artması, yeni paylama modellərinin formalaşması kimi nəticələrə gətirib çıxarır.

Narkotik istehsalı və dövriyyəsi getdikcə daha çox transmilli xarakter alır. İstehsal, tranzit və istehlak regionları arasında mürəkkəb marşrutlar formalaşır. Bu marşrutlar siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik zonalardan keçdiyi üçün qlobal təhlükəsizlik məsələləri ilə sıx bağlıdır. Transmilli şəbəkələrin fəaliyyətinin intensivləşməsi qanunsuz maliyyə axınlarının artmasına, korrupsiya risklərinin yüksəlməsinə, regional təhlükəsizlik problemlərinə səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunan tendensiyalar narkomaniya ilə mübarizə metodlarının da yenilənməsini zəruri edir. Ənənəvi hüquq-mühafizə tədbirləri ilə yanaşı, sübutlara əsaslanan profilaktika proqramları, erkən diaqnostika və monitoring sistemləri, rəqəmsal nəzarət və analitik texnologiyalar, beynəlxalq məlumat mübadiləsi, ictimai sağlamlıq yönümlü yanaşma ön plana çıxır.

Beynəlxalq təşkilatların yanaşmaları

Müasir dövrdə narkomaniya ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq təşkilatların formalaşdığı konseptual yanaşmalar qlobal siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Xüsusilə BMT, ÜST və BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıq İdarəsi tərəfindən hazırlanmış sənədlər narkotik asılılığına qarşı mübarizədə sübutlara əsaslanan, humanist və kompleks modelin tətbiqini prioritet kimi müəyyən edir. Bu modelin əsas xüsusiyyəti problemin yalnız hüquqi müstəvidə deyil, ictimai sağlamlıq, sosial siyasət və insan hüquqları kontekstində qiymətləndirilməsidir.

Profilaktikanın gücləndirilməsi. Sübutlara əsaslanan profilaktika proqramları erkən yaşlarda risk amillərinin azaldılmasına, sağlam həyat tərzinin təşviqinə və sosial bacarıqların inkişafına yönəldilir. Beynəlxalq standartlara görə, effektiv profilaktika məktəb və ailə əsaslı proqramlar, gənclər arasında həyat bacarıqlarının inkişafı, risk qruplarının erkən identifikasiyası, icma səviyyəsində maarifləndirmə kimi elementləri əhatə etməlidir.

Müalicə və reabilitasiyanın əlçatanlığı. Beynəlxalq təşkilatlar narkotik asılılığının müalicəsinin səhiyyə sisteminin ayrılmaz hissəsi olmasını vacib hesab edir. Müalicə xidmətlərinin əlçatanlığı, keyfiyyəti və davamlılığı asılılığın azaldılmasında həlledici rol oynayır. Kompleks müalicə modeli detoksifikasiya və farmakoloji müalicə, psixoterapiya və psixososial dəstək, sosial adaptasiya və peşə reabilitasiyası, residivin qarşısının alınması proqramları kimi komponentləri birləşdirir.

İnsan hüquqlarına əsaslanan yanaşma. Müasir beynəlxalq strategiyalarda insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma xüsusi yer tutur. Bu yanaşmaya görə narkotik asılılığı olan şəxslər cəzalandırılmalı obyekt kimi deyil, müalicə və sosial dəstəyə ehtiyacı olan fərdlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Elmi tədqiqatların dəstəklənməsi. Narkomaniya ilə mübarizə sahəsində siyasətin effektivliyi elmi tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlar epidemioloji monitorinq, klinik tədqiqatlar və sosial araşdırmaların genişləndirilməsini vacib hesab edir. Elmi məlumat bazasının formalaşdırılması risk amillərinin identifikasiyası, müalicə metodlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi, profilaktika proqramlarının optimallaşdırılması, yeni psixoaktiv maddələrin təsirinin öyrənilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Narkotiklərin istehsalı və dövriyyəsi transmilli xarakter daşdığı üçün mübarizə tədbirləri də beynəlxalq koordinasiya tələb edir. Məlumat mübadiləsi, birgə

əməliyyatlar və regional proqramlar qlobal təhlükəsizlik və ictimai sağlamlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq hüquq-mühafizə orqanları arasında koordinasiya, epidemioloji məlumatların paylaşılması, mütəxəssis hazırlığı və təlim proqramları, regional profilaktika təşəbbüsləri və s. bu kimi istiqamətləri əhatə edir.

Kompleks yanaşmanın üstünlükləri. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yalnız cəza tədbirlərinə əsaslanan model uzunmüddətli perspektivdə effektiv nəticə vermir. Cəza yönümlü siyasət narkotik istifadəsini tam aradan qaldırmır, əksinə, bəzən gizli dövriyyəni artırır və sosial problemləri dərinləşdirir. Kompleks sosial-tibbi yanaşma ictimai sağlamlığın qorunması, residiv riskinin azalması, sosial reintegrasiyanın gücləndirilməsi, kriminogen vəziyyətin stabilləşməsi kimi üstünlüklərə malikdir. Bu model profilaktika, müalicə, reabilitasiya və hüquqi tədbirlərin balanslı inteqrasiyasını nəzərdə tutur və daha dayanıqlı nəticələr verir.

Profilaktika siyasətinin elmi əsasları

Narkotik asılılığının profilaktikası ictimai səhiyyədə "üçpilləli model" üzrə qurulur və hər səviyyəyə fərqli epidemioloji hədəf qruplara yönəlir. Bu modelin elmi əsası risk amillərinin (sosial mühit, psixoloji həssaslıq, erkən davranış pozuntuları) və qoruyucu faktorların (ailə nəzarəti, məktəb bağlılığı, sosial kapital) diferensial təsirini nəzərə alan sübut-əsaslı yanaşmadır.

Ümumi profilaktika (universal) - Populyasiya səviyyəsində həyata keçirilir və məqsəd maddə istifadəsinə tolerantlığı azaltmaq, sağlam davranış normalarını formalaşdırmaqdır. Məktəb proqramları, kütləvi informasiya kampaniyaları və sosial bacarıqların inkişafı üzrə kurikulumlar səmərəli hesab olunur.

Seçici profilaktika - Sosial-iqtisadi çətinlik, ailə disfunksiyası, travmalar və ya cəmiyyətin

kənarlaşdırıcı mühiti kimi risk amilləri olan qruplara yönəlir. Bu mərhələdə psixoloji skrining, mentorluq proqramları və icma əsaslı müdaxilələr geridönüş ehtimalını və ilkin istifadə riskini aşağı salır. Seçici yanaşma resursların yüksək riskli alt-populyasiyalara fokuslanmasını təmin edir.

Hədəfli profilaktika - Artıq erkən istifadə davranışı müşahidə olunan şəxslərə yönəlib. Burada qısa psixososial müdaxilələr, motivasiyaedici müsahibə və ailə-mərkəzli terapiya metodları əsasdır. Erkən müdaxilə asılılığın xronikləşməsinin qarşısını almaqda ən yüksək effektivlərdə malik mərhələ sayılır.

Bu sistemdə təhsil sistemi normativ bilik və davranış modellərini formalaşdırır, ailə institutu ilkin sosial nəzarət və emosional tənzimləmə mühiti yaradır, media isə risk qavrayışını və sosial normaları modelləşdirir. Bu üç institut arasında koordinasiya olmadıqda profilaktik proqramların təsiri epizodik xarakter alır. Beynəlxalq yanaşmalarda, o cümlədən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivələrində, inteqrasiya olunmuş, sübut-əsaslı və davamlı qiymətləndirmə mexanizmləri ilə müşayiət olunan profilaktika siyasəti daha effektiv hesab edilir.

Azərbaycan reallığı və milli siyasət

Azərbaycanda narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və asılılıqla mübarizədə hüquqi, institusional və profilaktik komponentləri birləşdirən kompleks dövlət siyasəti formalaşdırılmışdır. Bu model həm ictimai səhiyyə yanaşmasını, həm də hüquq-mühafizə və milli təhlükəsizlik prioritetlərini inteqrasiya edir. Coğrafi baxımdan tranzit marşrutlarının yaxınlığı, regiondakı qeyri-stabil narkotik dövriyyəsi və sintetik maddələrin artımı milli siyasətin risk-əsaslı planlaşdırılmasını zəruri edir.

Qanunvericilik və normativ baza. Əsas hüquqi çərçivə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə nəza-

rəti, həmçinin asılı şəxslərin müalicə və reabilitasiyasını tənzimləyən qanun və alt-qanun aktlarından ibarətdir. Qanunvericilikdə qanunsuz dövriyyəyə görə cinayət məsuliyyəti və inzibati tədbirlər, tibbi istifadə və nəzarət mexanizmləri, profilaktika və erkən müdaxilə proqramlarının hüquqi əsasları, reabilitasiya və sosial reinteqrasiya xidmətlərinin təşkili kimi istiqamətlər prioritetdir.

İnstitusional koordinasiya. Milli siyasətin icrasında əsas əlaqələndirici qurum Azərbaycan Respublikasının Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasıdır. Komissiya dövlət proqramlarının hazırlanması, icra vəziyyətinin monitorinqi və müxtəlif qurumlar arasında operativ koordinasiyanı təmin edir. Komissiyanın daimi fəaliyyət göstərən İşçi Qrupu analitik məlumatların toplanması, risklərin qiymətləndirməsi, regionlar üzrə vəziyyətin monitorinqi və profilaktik tədbirlərin planlaşdırılması ilə məşğuldur. İşçi Qrupunun fəaliyyəti statistik hesabatların hazırlanması, beynəlxalq təşkilatlarla məlumat mübadiləsi və icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini əhatə edir.

Profilaktika və reabilitasiya infrastrukturunu. Maarifləndirmə proqramları təhsil müəssisələri, gənclər təşkilatları və media vasitəsilə həyata keçirilir; erkən risk qrupları üçün psixososial xidmətlər genişləndirilir. Dövlət və qeyri-dövlət reabilitasiya mərkəzlərinin fəaliyyəti detoksifikasiya, psixoterapiya və sosial reinteqrasiya mərhələlərini əhatə edir. Son illərdə icma əsaslı xidmətlərin və ambulator müalicə modellərinin inkişafı müalicəyə çıxışı artırmışdır.

Regional təhlükəsizlik və beynəlxalq inteqrasiya. Azərbaycanın milli modeli regionda tranzit marşrutları və sərhəd təhlükəsizliyi faktorlarını nəzərə alaraq hüquq-mühafizə tədbirlərini gücləndirir, eyni zamanda ictimai səhiyyə yönümlü profilaktika ilə balanslaşdırılır. Strategiya beynəlxalq konvensiyalar və təşkilatların, o cümlədən BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıq İdarəsi və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivələri ilə uzlaşdırılaraq məlumat müba-

diləsi, təlim proqramları və birgə layihələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan modeli hüquqi nəzarət, profilaktika, müalicə və təhlükəsizlik komponentlərini birləşdirən çoxsəviyyəli idarəetmə mexanizmi kimi formalaşmışdır və risk mühitinə uyğun adaptiv siyasət alətlərinin tətbiqinə əsaslanır.

Elmi-strateji təkliflər

İnterdisiplinar tədqiqatların genişləndirilməsi. Asılılıq fenomeni biotibbi, psixoloji, sosial və kriminoloji determinantların kəsişməsində formalaşdığından, universitetlər, klinik mərkəzlər və analitik qurumlar arasında inteqrasiya olunmuş tədqiqat konsorsiumlarının yaradılması məqsədəuyğundur.

Erkən profilaktika proqramlarının gücləndirilməsi. Məktəb və icma səviyyəsində skrining alətləri, sosial-emosional öyrənmə proqramları və ailə-mərkəzli müdaxilə modelləri genişləndirilməlidir. Risk qruplarının erkən identifikasiyası üçün psixososial indikatorlar üzrə standartlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri tətbiq oluna bilər.

Reabilitasiya sisteminin modernləşdirilməsi. Reabilitasiya xidmətləri yalnız detoksifikasiya mərhələsi ilə məhdudlaşmamalı, psixoterapiya, sosial reinteqrasiya və əmək bazarına adaptasiya komponentlərini əhatə edən multimodal modelə keçirilməlidir.

Rəqəmsal monitoring mexanizmləri. Elektron sağlamlıq qeydləri, risk proqnozlaşdırma alqoritmləri və onlayn konsultasiya platformalarının inteqrasiyası ilə milli məlumat infrastrukturunun yaradılması tövsiyə olunur. Süni intellekt əsaslı analitik sistemlər regionlar üzrə istifadə dinamikasının izlənməsi və resursların optimal bölgüsü üçün istifadə edilə bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi. Transmilli narkotik dövryyəsi və yeni psixoaktiv maddələrin yayılması fonunda regional və global informasiya mübadiləsi vacibdir. Birgə tədqiqat

layihələri, təlim proqramları və məlumat paylaşımı mexanizmləri BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıq İdarəsi və digər tərəfdaş qurumlarla koordinasiya şəkildə genişləndirilməlidir. Bu həm hüquq-mühafizə, həm də ictimai səhiyyə komponentlərinin effektivliyini artırır.

YEKUNLAR

Narkomaniya ilə mübarizə çoxsəviyyəli risk amillərinin (neyrobioloji mexanizmlər, psixoloji həssaslıq və sosial mühit determinantlarının) paralel idarə olunmasını tələb edən kompleks ictimai səhiyyə və təhlükəsizlik problemidir. Effektiv strategiya yalnız repressiv tədbirlərlə deyil, sübut-əsaslı profilaktika, erkən diaqnostika, müalicə və sosial reinteqrasiya komponentlərinin sistemli tətbiqi ilə nəticə verir. Biopsixososial modelə əsaslanan yanaşma fərdi risk profillərinin diferensial qiymətləndirilməsinə, resursların prioritetləşdirilməsinə və asılılığın geridönüşünün azaldılmasına imkan yaradır.

Müasir mərhələdə dövlət siyasəti, akademik tədqiqat infrastrukturunu və ictimai iştirakçılıq arasında qurumlararası sinerjinin formalaşdırılması əsas şərtədir. Analitik məlumatların sistemli toplanması, monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi siyasətin effektivliyini ölçülə bilən göstəricilər üzərindən izləməyə imkan verir. Bu kontekstdə milli strategiyaların beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılması, o cümlədən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıq İdarəsi çərçivələrində qəbul edilmiş yanaşmalarla uyğunlaşdırılması risklərin idarə olunmasını gücləndirir.

Elmi əsaslara söykənən, humanist və sistemli yanaşma (profilaktika, müalicə, reabilitasiya və hüquqi nəzarət mexanizmlərinin koordinasiyası ilə) narkomaniya ilə mübarizədə ən rəşional və uzunmüddətli effektiv model hesab olunur. Bu modelin davamlı tətbiqi yalnız maddə istifadəsinin yayılmasını məhdudlaşdırmağa deyil, həm də ictimai sağlamlıq, sosial sabitlik və insan kapitalının qorunmasına xidmət edir. ●

Coşqun MƏMMƏDOV
AMEA Rəyasət Heyətinin elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Hörmüz boğazı: qlobal enerji bazarının "şah damarı"

Hazırda dünyada baş verən hərbi-siyasi gərginliklər fonunda beynəlxalq münasibətlər sistemi mürəkkəb və qeyri-müəyyən mərhələdən keçir. Xüsusilə Rusiya-Ukrayna müharibəsi və ABŞ-İsrail-İran gərginliyi kimi münaqişələr qlobal təhlükəsizlik mühitinə ciddi təsir edir. Təbii ki, bu proseslər iqtisadi sahədə də özünü göstərməklə enerji bazarlarında qeyri-sabitliyə və qiymət dalğalanmalarına yol açır.

2022-ci ilin fevral ayının 24-dən aktiv fazaya keçən Rusiya-Ukrayna müharibəsi xüsusilə Avropa bazarında çətinliklərə səbəb olsa da, bu ilin fevralın 28-də başlayan ABŞ-İran münaqişəsi qlobal enerji bazarında köklü dəyişikliklərə səbəb oldu.

Münaqişənin ilkin mərhələsində hərbi əməliyyatların siyasi sistemdə transformasiya, eləcə də hərbi-strateji imkanların məhdudlaşdırılması kimi prioritet məqsədlərlə xarakterizə olunsa da, prosesin uzanması əməliyyatların mahiyyətində və hədəflərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Belə ki, hazırda əsas diqqətin Hörmüz boğazının strateji-iqtisadi imkanlarına yönəldiyi müşahidə edilir ki, bu da münaqişənin daha çox iqtisadi və maliyyə maraqları müstəvisində formalaşdığını göstərir.

Nəticə etibarilə, sözügedən münaqişə region ölkələrinin sosial-iqtisadi sabitliyinə ciddi mənfi təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda qlobal iqtisadi sistemdə zəncirvari və genişmiqyaslı effekt yaratdı.

Qeyd edək ki, Hörmüz boğazı həm iqtisadi, həm də geosiyasi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik strateji su yoludur. Fars körfəzi ilə Oman körfəzi arasında yerləşən bu boğaz vasitəsilə dünya bazarına gündəlik 20 milyon bareldən çox xam neft nəql olunur ki, bu da qlobal

enerji bazarında neftə olan tələbatın təqribən 20%-ni təşkil edir. OPEC ölkələrinin ixrac etdiyi neftin böyük hissəsi də məhz bu marşrut vasitəsilə dünya bazarına çatdırılır. Bu səbəbdən sözügedən strateji enerji daşınma dəhlizində baş verə biləcək hər hansı gərginlik qlobal enerji qiymətlərinə birbaşa mənfi təsir göstərir. Bu isə boğazın yüksək iqtisadi risk və geosiyasi həssaslıq səviyyəsinə malik olduğunu nümayiş etdirir.

Doğrudur, hazırda dünyada enerji ixracında xüsusi rola malik digər beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit boğazlar da mövcuddur. Bunlara Malakka boğazı, Bab əl-Məndəb boğazı, Cəbəllü-

tariq boğazı və digər bu kimi mühüm keçidləri misal göstərmək olar. Lakin qeyd olunan boğazlar beynəlxalq daşımalar baxımından əhəmiyyətli funksional rol oynasalar da, Hörmüz boğazı ilə müqayisədə qlobal miqyasda eyni xüsusi çəkiyə malik deyillər. Bu mənada, strateji coğrafi mövqeyə malik Hörmüz boğazını qlobal enerji bazarının "şah damarı" adlandırmaq mümkündür. Bu səbəbdən onun sabit və təhlükəsiz şəkildə fəaliyyətinin təmin olunması enerji təchizatının davamlılığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eni təxminən 39 km (21 dəniz mili), gəmiçilik zolağının isə cəmi 3 km (2 dəniz mili) təşkil edən bu dar, lakin strateji əhəmiyyətə malik su yolu yalnız enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində deyil, eyni zamanda, qlobal ticarət dövriyyəsinin 4,5%-ni təşkil etməklə, beynəlxalq ticarət sistemində mühüm rol oynayır. Belə ki, Fars körfəzi hövzəsində yerləşən zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik ölkələrdən ixrac olunan neft və təbii qazla yanaşı, digər

strateji məhsulların (gübrə, qiymətli metallar, alüminium, sement və s.) daşınması da əsasən bu marşrut vasitəsilə həyata keçirilir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında zəruri hesab edilən gübrə ixracı üçün Hörmüz boğazı əvəzsiz nəqliyyat yoludur. Hazırda dünyada gübrə ticarətinin təqribən 30%-i məhz bu boğaz vasitəsilə nəql edilir.

Həmçinin boğaz qlobal gübrə istehsalı üçün strateji əhəmiyyətə malik xammal axınlarının da əsas tranzit marşrutudur. Belə ki, dünya üzrə ammoniyak tədarükünün təxminən 30%-i, kükrüd ticarətinin 50%-i və mayeləşdirilmiş təbii

qazın (LNG) 20%-i (gündəlik təxminən 300 milyon kubmetr) məhz bu xətt vasitəsilə daşınır. BMT-nin analitik və inkişaf yönümlü qurumu olan Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (Food and Agriculture Organization - FAO) proqnozlarına əsasən, mövcud vəziyyət davam edəcəyi təqdirdə, 2026-cı ilin ilk yarısında gübrə qiymətləri orta hesabla 15-20% arta bilər.

Bütün bunları nəzərə alsaq, bu su yolunda yarana biləcək hər hansı fasilə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalmasına, qiymət artımına və nəticə etibarilə qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu mənfi hallar xüsusilə Cənub-Şərqi Asiya və Afrika regionunda yerləşən və idxaldan asılı inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisinin ərzaq çatışmazlığı problemi ilə üzləşə biləcəyi riskini artırmış olur.

Belə ki, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı BMT-nin ən böyük humanitar yardım təşkilatlarından biri olan Ümumdünya Ərzaq Programının (World Food Programme - WFP) məlumatlarına əsasən münafişənin uzanması səbəbindən yaxın gələcəkdə 45 milyon əhalinin kəskin aclıqla üzləşə biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Nəzərə alsaq ki, münafişədən öncə boğazdan gündəlik orta hesabla 150-200 gəmi keçirdiyi halda, hazırda bu göstərici 10-dan artıq deyil. Bu səbəbdən, yüzlərlə gəmi körfəzdə gözləmə mövqeyində qalmaqdadır.

Bunun ağır nəticəsidir ki, hazırda bir çox ölkələrdə yanacaq çatışmazlığı səbəbindən həyacan təbili çalınır. Xüsusilə Çin, Yaponiya, Hindistan və Avropa ölkələrində neft və təbii qaz təchizatında yaranan fasilələr enerji qiymətləri-

nin kəskin artmasına, sənaye istehsalında ləngimələrə və əhalinin gündəlik enerji tələbatının ödənilməsində çətinliklərə səbəb olmuşdur.

Avropa ölkələrinin təyyarə yanacağı idxalında körfəz ölkələrindən əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını da nəzərə alsaq, bu hal yaxın gələcəkdə aviaşirkətlərin fəaliyyətində məhdudiyətlərin yaranması və uçuşların azalması kimi xoşagəlməz halların yaranmasına da gətirib çıxara bilər.

Eyni zamanda Hörmüz boğazının minalanması və minaların zamanla yerini dəyişməsi ehtimalı onların sonradan təhlükəsiz və effektiv şəkildə zərərsizləşdirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bu isə daşımalar üçün ciddi iqtisadi risk yaradır ki, bu da qısamüddətli dövrdə nəqliyyat gecikmələrinə, sığorta və daşınma xərclərinin artmasına, uzunmüddətli perspektivdə isə qlobal enerji bazarlarında qiymət dalğalanmalarına, təchizat zəncirində qeyri-sabitliyə və alternativ marşrutlara yönəlmə nəticəsində logistika xərclərinin artmasına səbəb ola bilər.

Məsələnin digər tərəfi isə ondan ibarətdir ki, münəqişə nəticəsində zədələnmiş enerji infrastrukturalarının, o cümlədən emal müəssisələri, boru kəmərləri sistemləri, dəniz limanları və logistika mərkəzlərinin əvvəlki istehsal gücünün bərpası mürəkkəb, eyni zamanda uzunmüddətli proses kimi xarakterizə olunur. Bu isə neft və qaz təchizat zəncirinin tam normallaşmasının ciddi zaman tələb edəcəyini göstərir.

Mövcud münəqişənin davam edəcəyi təqdirdə, qlobal iqtisadiyyata təsir edə biləcək digər risklərdən biri də Hörmüz boğazı ilə uzanan sualtı internet kabellərinin zərər çəkməsi təhlükəsidir. Məlumdur ki, qlobal internet trafikinin təqribən 95%-i məhz sualtı vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (International Telecommunication Union - İTU) məlumatlarına əsasən, Fars körfəzindən Hörmüz boğazı vasitəsilə iyirmiye yaxın kabel keçir ki, bu da ümumdünya üzrə qitələrarası beynəlxalq internet trafikinin təqribən 20-25%-ni təşkil edir. Bu səbəbdən hər hansı təhlükə və ya pozuntu halı baş verdikdə mövcud internet sürətində əhəmiyyətli azalma müşahidə oluna, alternativ rabitə xətlərində isə həddindən artıq

yüklənmə yarana bilər. Bu isə beynəlxalq bank əməliyyatlarına, onlayn ticarətə və fond birjasına ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Nəticədə valyuta mübadiləsi, səhmlərin alqı-satqısı və ümumilikdə maliyyə bazarlarının fəaliyyəti xeyli zəifləyəcəkdir. Yekunda bu həm valyutaların, həm də səhmlərin qiymətində kəskin ucuzlaşmaya, dəyər itkisinə və inflyasiya təzyiqinin artmasına səbəb olacaqdır.

Qeyd edək ki, ABŞ-İran münəqişəsindən öncə dünya bazarında "Brent" markalı xam neftin bir bareli üçün 72-73 dollar səviyyəsində olan qiymətlər, münəqişədən sonra təqribən iki dəfəyə qədər artaraq, 120 dollara yüksəlmişdir. Eyni zamanda maye qazın da qiymətində oxşar dinamika mövcuddur. Belə ki, münəqişədən əvvəl təbii qaz üzrə 1 meqavat-saat (MWh) üçün 35,5 avro olan qiymətlər hazırda 61,9 avro səviyyəsindədir. Doğrudur, razılaşdırılmış on dörd günlük ətəşkəsdən sonra qiymətlərdə müəyyən qədər enmələr müşahidə edilsə də, yenə də əvvəlki göstəricələrə nisbətə qiymətlər yüksələn xətlə davam edir. Belə ki, münəqişə zamanı mövcud enerji infrastrukturunun ciddi zərər görməsi və nəticədə bazarda formalaşan yanacaq qıtlığı səbəbindən tələb-təklif mühitinin pozulması qiymətlərin bir qədər düşəcəyi təqdirdə belə münəqişədən öncəki səviyyəyə qayıtmağa, əksinə yüksək olacağı proqnozlaşdırılır. Bu isə qlobal enerji təhlükəsizliyi baxımından risklərin hələ bir müddət yüksək səviyyədə qalacağını göstərir.

Qısamüddətli dövrdə mövcud iqtisadi çətinliklərin yumşaldılması məqsədilə ölkələr strateji ehtiyatlardan istifadə, vergi güzəştlərinin tətbiqi və subsidiyaların verilməsi kimi stabilləşdirici tədbirlərə müraciət edə bilərlər. Lakin bu kimi iqtisadi yanaşmalar mahiyyət etibarilə yalnız müvəqqəti xarakter daşıyır.

Uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunması isə ilk növbədə münaqişələrin danışıqlar yolu ilə, qarşılıqlı etimad əsasında və operativ şəkildə həll edilməsindən asılıdır ki, bu da qlobal enerji təchizatı zəncirinin bərpaasına, eləcə də bazarlarda risk və qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Beləliklə, bütün bu kimi zəruri səbəblər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təmin olunmasında Hörmüz boğazının əvəzsiz rolunu bir daha təsdiqləyir.

Təəssüf ki, mövcud münaqişə ocaqları Azərbaycanın sərhəd qonşularını əhatə edir. Bu isə qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya edən ölkə iqtisadiyyatına da müəyyən mənada öz təsirlərini göstərə bilər. Bununla belə, ölkəmizdə dövlət

səviyyəsində həyata keçirilən pragmatik və balanslaşdırılmış siyasət nəticəsində mövcud çağırışların təsiri minimuma endirilir və aradan qaldırılır. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə öz ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etmiş bir dövlət kimi bu şəraitdə inkişafın davam etdirilməsi strateji və iqtisadi cəhətdən mühüm vəzifədir.

Bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi müstəvidə öz mövqeyini daha da gücləndirir. Bu yanaşma xüsusilə enerji sektorunda özünü daha aydın şəkildə göstərir. Ən başlıcası isə ənənəvi enerji mənbələrin-

dən asılılığın tədricən aradan qaldırılması, enerji tədarükünün diversifikasiyası məqsədilə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi dövlətin əsas prioritetləri sırasındadır. Belə ki, enerji sektorunda bərpaolunan enerji payının artırılması məqsədilə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış dünyanın qabaqcıl şirkətləri, eyni zamanda beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində mühüm layihələr icra olunmaqdadır. Bu layihələrin icrası enerji təchizatının davamlı və dayanıqlı şəkildə həyata keçirməklə ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Eyni zamanda ekoloji tarazlığın qorunması baxımından karbon emissiyasının azaldılması, həmçinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından da olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ●

Lalə QURBANOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan dili milli sərvətimizdir

Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan Azərbaycan dili millətin formalaşmasında əsas amillərdən biridir və xalqımızın keçdiyi tarixi-siyasi yol dilimizdə öz əksini tapır. Bu yolda Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev həyatı boyu Azərbaycan xalqı və onun milli dəyərləri üçün daima mübarizə aparmış və onların qorunması üçün bütün qüvvəsi ilə çalışmışdır. Heydər Əliyev çıxışlarında hər zaman azərbaycanlıların milli dəyərlərini özündə əks etdirən və milli sərvəti olan Azərbaycan dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsini xüsusi vurğulayırdı. Heydər Əliyev deyirdi ki, "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir".

Ulu öndər Heydər Əliyev istər Azərbaycanda, istərsə də Moskvada yaşayıb işlədiyi vaxtlarda hər zaman Azərbaycan dilinin saflığının qorunub saxlanılmasına, onun başqa dillərin təsiri altına düşməsinə və ona sahib çıxmağı xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Heydər Əliyev başqa dilləri bilsə də o, hər zaman Azərbaycan dilində nitq söyləyərək Azərbaycan xalqına bir örnək olmuşdur.

Keçmiş sovet dövründə rus dili Azərbaycanda ikinci dil kimi təbliğ edilirdi. 90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan dili öz varlığına qayıtmağa başladı. Ölkəmizdə 22 dekabr 1992-ci il tarixində 413 nömrəli qanunla türk dili (Azərbaycan dili) Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili elan edildi və latın qrafikası qəbul edildi. Azərbaycanda bütün dövlət müəssisələrində, elm və təhsil sahəsində, KİV-də, kitab və əsərlərin yazılmasında latın qrafikasından istifadə etmək tələbi qoyuldu. 90-cı illərdən sonra Azərbaycanda dilinin inkişafı sürətləndi və yad sözlərin dilimizdə işlədilməsinin qarşısı alınmağa başladı. Azərbaycan dilinin zəngin leksik

vahidləri yad kəlmələri əvəzlədi və bu gün dilçiliyimizin qarşısında duran bu problem aktual məsələlərdən biridir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan dilinin dirçəlişinə səbəb oldu. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ulu öndərin dəyərli irsini uğurla davam etdirir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 3 noyabr 2025-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley yığıncağındakı çıxışında və 5 yanvar 2026-cı ildə yerli televiziyalara verdiyi müsahibəsində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına bir daha çağırış etdi.

Prezident İlham Əliyev qeyd etdi ki, "Dil dövlətçiliyin əsas atributlarından biridir, bəlkə də birincisidir, təbii ki, bayraqla, gerblə, himnlə birlikdə". Bəli, Azərbaycan dili xalqımızın milli kimliyini özündə əks etdirən dövlət atributlarından birincisidir və o, Azərbaycan xalqının keçmişi ilə gələcəyi arasında böyük körpü yaratmışdır. Azərbaycan dili dünəndən bu günə neçə-neçə yad təsirlərə məruz qalsa da, keçmişdən bu günə qədər qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Dilimizin qorunub saxlanması

dan danışan Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki, "biz bütün dövrlər ərzində dilimizi qorumuşuq və bu gün danışdığımız Azərbaycan dili bizim ulu babalarımızın danışdığı Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Bu, böyük nailiyyətdir. Mən hesab edirəm ki, xalqımızın böyüklüyüdür ki, biz başqa dillərin təsirinə düşməmişik". Bu gün hər bir azərbaycanlının borcudur ki, ona dəyərli bir miras kimi qalan müqəddəs Azərbaycan dilini qorusun və onu inkişaf etdirərək dünyada öndə olan dillər səviyyəsinə qaldırsın.

Prezident İlham Əliyev daha sonra qeyd etdi ki, "ancaq dil o amildir ki, milləti millət edir". Bəli, hər bir dil aid olduğu dövlətin və millətin var olması deməkdir və o, milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsində xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının varlığını və mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirir.

Prezident İlham Əliyev öz çıxışında çox dil bilməyin tərəfdarı olduğunu deyərək, xarici dillərdə lazım olan vaxtda danışmağı tövsiyə edir. Doğrudur, çox dil bilmək insan üçün yaxşı xüsusiyyətdir, amma ondan yerində və zamanı gəldikdə istifadə etmək lazımdır ki, ana dili kölgədə qalmasın.

Sən 20 ildən bəri Azərbaycan dilçiliyində aparılan müxtəlif sistemli tədqiqatlar və Azərbaycan dilində tərtib olunan yeni lüğətlər dilimizin inkişafına və onun xarici sözlərdən qo-

runmasına xidmət edir. Dilçilərimiz tərəfindən tərtib olunan yeni lüğətlər Azərbaycanda dil siyasətini və cəmiyyət arasında dil mədəniyyətinin inkişafını sürətləndirir. Dil siyasəti dünya liderləri tərəfindən hər zaman önə çəkilən məsələlərdən biri olmuşdur.

Belə ki, Azərbaycanın hər iki liderinin dövlət idarəçiliyində apardığı dil siyasəti dövlətimiz üçün əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Heydər Əliyev deyirdi ki, "dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir, şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm". Azərbaycan dili ilə bağlı bu kimi dəyərli sözləri İlham Əliyev də deyir: "Bizim dilimiz zəngindir, sən istənilən ifadəni deyə bilərsən, istənilən şeiri yaza bilərsən. Çox zəngin, çox melodik və gözəldir, təkcə ona görə yox ki, bu, bizim dilimizdir. Mən bir çox həmkarlarımdan, bir çox insanlardan eşitmişəm ki, doğrudan da çox zəngin və gözəl dildir". Azərbaycan dilini inkişaf etdirən və onun zənginliyini önə çəkən amillərdən biri də xalqın yaratdığı dastanlar, zərb-məsəlləri, yazarlarımızın yazdığı hekayə və böyük əsərləri olmuşdur. Bu gün də tələb olunur ki, yazılan hər bir əsərdə Azərbaycan dilinin zəngin ləksikası və üslubi xüsusiyyətləri öz əksini tapsın. Son zamanlar dilimizə törcümə olunan və yazılan yeni əsərlərdə yad kəlmələrin işlədilməsi sürətlə artmaqdadır. Belə yad sözlərin dilimizdə işlədilməsi Azərbaycan dilinin dərin, geniş mənaya və xüsusi ahəngdarlığa malik sözlərini sıxışdırıb aradan çıxarır. Dilimizdə xarici sözlərdən istifadə edilərək yazılan əsərlərin dili canlı danışığa birbaşa təsir edir və istər-istəməz həmin yad sözlər cəmiyyətdə nitqdə işlədilərək vərdiş halına çevrilir. Belə ki, dilimizə gələn yad sözlərin daima işlədilməsi ana dilimizdə olan bu sözlərin qarşılığının sıxışdırılaraq unudulmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan dilində yersiz işlədilən xarici kəlmələrə münasibət bildirən İlham Əliyev "Xarici kəlmələrin damcı-damcı, yavaş-yavaş dilimizi pozduğunu, zənginləşdirmədiyini, milli kimliyimizi sarsıtdığını" deyir və o, Azərbaycan xalqını dilimizi yad kəlmələrdən qorumağa çağırır və bunun hər birimizin vəzifəsi olduğunu

deyir və azərbaycanlıları öz dilini qorumaq üçün mübarizə aparmağa dəvət edir.

Doğrudan da, hər bir azərbaycanlı nitqində işlətdiyi yad kəlmə məsələsinə ciddi yanaşmalıdır, belə yad kəlmələrin dildə işlənməsi ana dilinə münasibəti dəyişə bilər. Azərbaycan dilinin leksik sistemi o qədər zəngindir ki, yad kəlmələrin dilimizdə işlədilməsinə ehtiyac yoxdur, hətta yad kəlmələrsiz belə böyük əsərlər yazmaq və yaratmaq olar. Azərbaycan ədəbi dil normalarına riayət etməklə və öz dilimizin leksik vahidlərindən istifadə edərək gözəl nitq söyləmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin standart dil normalarının formalaşmasında, inkişaf etməsində KİV-in də rolu böyükdür və hər bir dilin təbliğ olunması birbaşa KİV-dən keçir. Son zamanlar Azərbaycan televiziya və radio verilişlərində yad sözlərin işlənməsi Azərbaycan dilinin leksik vahidlərinin tanınmasına maneə yardır. Prezident İlham Əliyev çıxışında jurnalistlərdən çox şey asılı olduğunu vurğulayır və "əfir məkanında ən çox danışan jurnalistlərdir və onlardan da xahiş edərəm, xarici kəlmələrdən istifadə etməsinlər" deyir. Dövlət dili haqqında qanunda tələb olunur ki, KİV-də çalışanların hər biri dövlət dilinin standart qaydalarını və ədəbi dil normalarını mükəmməl bilməlidir, onlar səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Bunun üçün dilin leksik laylarını və sistemini, qrammatik qaydalarını və fonetikasını dərinlən oxuyub mənimsəməlidirlər. Bəzən yerli kanallarda işlədilan sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı olduqda belə, yad kəlmələrdən istifadə edirlər. Məsələn, interview-müsahibə, headline-qəzet başlığı və s. kimi sözlərdən görünür ki, qeyd olunan xarici sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı var və dilimizə aid bu sözlərin işlənməsi həm dilə yatımlıdır, həm də hər kəs tərəfindən başa düşülür.

Prezident İlham Əliyev digər tərəfdən də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların qayğısına qalır, onların da öz ana dillərində yaxşı danışmaq üçün yaşadıkları dövlətlərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas məsələlərdən biri olduğunu deyir. Ölkə başçısı qeyd edir ki, "Dünyada 50 milyon azərbaycanlı yaşayır, amma əzəli, əbədi, ədəbi dili qoruyan bizik və çox istəyirəm ki,

xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da Azərbaycan dilini mükəmməl bilsinlər".

Ölkə Prezidenti müsahibəsində azərbaycanlıların yaşadıkları bəzi xarici ölkələrdə Azərbaycan dilli məktəblərinin olmadığını da diqqətə çəkir və bunu azərbaycanlılar üçün ədalətsiz hesab edir və bu ədalətsizliyə son qoyulmasını tələb edir. Qeyd edir ki, "Biz imkan daxilində təsir etməyə çalışırıq, amma imkanlarımız da çox geniş deyil. Bunun üçün də mənim göstərişimlə artıq onlayn məktəblər açılır və onların sayı da çoxalmalıdır, əhatə dairəsi çoxalmalıdır". Prezident Azərbaycan dilinə sahib çıxmaqla yanaşı, bir tərəfdən də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilini bilməsini müstəqil dövlətimizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi görür. Ölkə Prezidentinin arzusu dünyada yaşayan 50 milyon azərbaycanlının Azərbaycan dilində mükəmməl danışmasıdır. "Mən çox istəyirəm ki, bütün azərbaycanlılar Azərbaycan dilində, bax, bizim kimi danışsınlar. Bu, mənim arzumdur".

Xaricdə yaşayan həmvətənlərimiz üçün onlayn formada dərslərin keçirilməsi və öyrədilməsi bir tərəfdən Azərbaycan dilini bilmək kimi dəyərləndirilsə, digər tərəfdən də dilimizin təbliği deməkdir. Belə ki, Azərbaycan dili barədə dərslərlərin elektron variantlarının yayılması və təcrübəli Azərbaycan dili mütəxəssisləri tərəfindən keçirilən onlayn dərslərin həcmi daha da artırılmalıdır. Belə dərslərlərin və kitabların Azərbaycan dilinin ədəbi dil qaydalarına və dil normalarına uyğun yazılaraq xaricdə yaşayan azərbaycanlılara göndərilməsi qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olardı.

Azərbaycan dilinin qorunması ailədən başlayaraq və bağçada formalaşaraq inkişaf etməyə başlayır, sonra ilk məktəb illərindən ana dilinin dərk edilməsi və dil qaydalarına uyğun mənimsənilməsi həyata keçirilir. Sonrakı illərdə ana dilinin qrammatikası, fonetikası və leksik sistemi nəzəri və təcrübə baxımdan öyrədilir. Dilin formalaşması və inkişafının digər mərhələsi sosial mühitdən başlayır və hər bir şəxsin sosiallaşması dilin inkişafına böyük təsir göstərir. Beləliklə, hər bir dilin inkişafı dildaxili və dilyarici amillər vasitəsilə həyata keçirilir. ●

Füzuli QURBANOV
fəlsəfə elmləri doktoru

AMEA: milli zəka mərkəzi

Elmin gündəmi

Sosio-humanitar elmin bəşəriyyət üçün gündəmi insan amili ilə bağlıdır. İnsanın fərd olaraq azadlığı, rifahı, mədəni, sosial, mənəvi-əxlaqi, maliyyə və iş təminatı kimi məsələlər olduqca aktual problemlər hesab olunur.

Müasir qloballaşma elə vəziyyət yaratmışdır ki, elmin gündəmində insanların birgəyaşam forması olan cəmiyyətin tədqiqi də insanın rifahı naminə çox əhəmiyyətli və aktual problem kimi qəbul edilir.

Burada maraqlı olan məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, dünyanın elmi baxımdan ən çox inkişaf etmiş ölkələrində belə birdəfəlik elmdən, təhsildən, alimlərdən razılıq yoxdur. Elm və alimlər daim tənqid edilir, onlara çox müxtəlif iradlar tutulur.

Görünür, burada elmin özünün insan həyatına gətirdiyi rəşional tənqidi düşüncə tərzi "bumeranq" kimi geri qayıdır. Hər bir halda, elm tənqid edir və tənqid olunur və bu dinamikanın fonunda bəşər övladı yeni-yeni kəşflərə imza atır.

Elmin tənqidi Barak Obamanın 2009-cu ildəki Amerika Milli Elmlər Akademiyasının illik yığıncağında söylədiyi tarixi nitqində, hazırda D.Trampın müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi təhsilin tənqidində, Avropa Elm Cəmiyyətinin uzun müddət başçısı olmuş alimin Aİ-də elm və təhsilin digər aparıcı ölkələrdən geridə qaldığı haqqında tənqidi məqaləsində və digər

çoxlu sayda yanaşmalarda özünü göstərir. Bir zamanlar Edmund Husserl də Avropa elmində "böhran"dan yazırdı və onu həyati əhəmiyyətli ekzistensial məsələlərə diqqət yetirməməkdə tənqid edirdi.

Başqa nümunələr də kifayət qədərdir. Ancaq bütün bu kimi tənqidlərdə əsas məqsədin elmi yeni səviyyəyə yüksəltməyin yollarını axtarmağa stimullaşdırmaq olduğundan, tənqidçilər qeyri-ciddi davranmır və alimləri yaradıcılığa aidiyyəti olmayan ucuz məsələlərə görə ittiham etmirdilər.

Alimliyi aşağılamağın paparassi üsulu qətiyən qəbul edilməz bir haldır. Bu, bütövlükdə cəmiyyətin yaradıcı potensialını baltalamaq və onu cahillik bataqlığına sürükləmək cəhdidir. Bunu məhz Amerika və Avropada çox gözəl anlayırlar.

Başqa bir məqam daha önəmlidir. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində elm və təhsili cəmiyyətə daha səmərəli xidmət kontekstində "xeyirxah tənqid" edirlər. Onlar anlayırlar ki, elm mahiyyətə fəzilətlidir və ona qarşı münasibət də həmin fəzilətlilik çərçivəsində olmalıdır. Alim bütün hallarda cəmiyyətin seçkin, nüfuzlu və dərin sayğıya layiq kəsimi olaraq qəbul edilməlidir.

Burada ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan elmi və alimləri haqqında ifadə etdiyi çoxlu sayda müdrik kəlamlarını xatırlaya bilərik. Onlar haqqında elmi ədəbiyyatlarda və KİV-də kifayət qədər informasiya vardır. Heydər Əli-

yev daim AMEA-ya yüksək elmi qiymət vermiş və ona inamını ifadə etmişdir. Prezident İlham Əliyev bu xətti inkişaf etdirir və AMEA-nı Azərbaycan elminə daha səmərəli töhfə verməsinə səsləyir. AMEA-nın 80 illik yubileyində söylədiyi dərin məzmunlu nitqində verdiyi tövsiyələr bunu sübut edir. Yəni Azərbaycan dövlət başçısı yüksək fəzilət çərçivəsində Azərbaycan alimlərini ölkənin və cəmiyyətin faydası naminə daha fəal çalışmağa, azərbaycançı olmağa dəvət edir.

Alimliyin və elmiliyin saxta tənqidi

AMEA da daxil olmaqla, indi Azərbaycanda müəyyən dairələrin alimlərə və elmiliyə münasibətində bir xüsusiyyət hiss olunur. Onlar Azərbaycan alimlərinin yaradıcılığı ilə minimum səviyyədə tanış olmaq fonunda onu maksimal səviyyədə nələrdəsə ittiham etməyə cəhdlər edirlər. Bu zaman Azərbaycanın artıq həyatda olmayan və bu baxımdan kimsəyə rəqib ola bilməyəcək ziyalılarımızın yaradıcılığını nümunə kimi göstərməyə çalışırlar. Onlar

Xudu Məmmədovun, Azad Mirzəcanzadənin, Yusif Məmmədəliyevin və digər tanınmış Azərbaycan alimlərinin adlarını çəkirlər (onlardan AMEA həmişə öyrənmiş və bununla qürur duymuşdur).

Ancaq indi tənqidlə kükrəyənlər sırasında olanlardan elə bir nümunəyə rast gəlinmir ki, böyük alimliklərindən danışdıqları ziyalılarımızın yaradıcılığı haqqında tutarlı təhlil aparsınlar. Bu olmasa, alimliyin böyüklüyü və ya kiçikliyi haqqında keçərli fikir bildirmək mümkün deyildir.

Bəs niyə bu əlamət yoxdur? Çünki Azərbaycan alimlərini oxumurlar və kütləvi bil-məməmzliyin fonunda hay-küy salırlar. Nəticədə, alimlər üçün çox vacib olan obyektiv tənqid kasadlığı yaranır. Bu tendensiya inkişaf etdikcə və şəxsi qərəzlik motivi yeni səviyyəyə qalxıb, daha kütləvi olduqca nəinki elm və təhsil, hətta bütövlükdə cəmiyyət itirməyə başlayır. Cəmiyyət öz-özünü nüfuzdan salmaq kimi təhlükəli psixoloji deqradasiyaya uğrayır. Çünki hər bir cəmiyyəti yaşadan və inkişaf etdirən dəyərlər sistemi ciddi zərər görür.

Sosial, etik və intellektual dəyərlər

Dəyərlər, ümumiyyətlə, hər bir cəmiyyət üçün çox aktual mövzudur. O cümlədən müasir cəmiyyət üçün sosial, etik və intellektual dəyərlərin bir-birini tamamlaması, dəstək verməsi və birgə inkişaf etməsi həyati əhəmiyyətli məsələdir. Problemin özəlliyi onunla əlaqəlidir ki, müasir dövrdə intellektual dəyərlərini qiymətləndirə bilməyən toplumsal dayanıqlı və müsbət funksiyalı sosial və etik dəyərlər oturmağa bilmir.

Yəni intellektin milli sərvətə çevrilməsi üçün yalnız rəsmi münasibət kifayət etmir, cəmiyyətin bunu özlüyündə dərk etməsi çox vacibdir. Cəmiyyət intellekti özünün inkişaf mənbəyi kimi görə bilirsə, intellektual dəyərlər avtomatik olaraq sosial və etik dəyərlərin aparıcı meminə çevrilir. Bu baş verənə "intellekt incimir", əksinə, bütövlükdə cəmiyyət üçün nümunə olmağa can atır. İntellekt bununla özünə dəyər verir, özünü təsdiq baş tutur. Buna görə də toplumun intellektə münasibəti səthi və keçici hal deyildir - o daim çox dərin sosial-psixoloji qatlarda cəmiyyəti stimullaşdırır.

Nümunələrə baxaq. Əgər hər hansı cəmiyyətdə alimliliyi və alimləri şəxsi münasibətlər fonunda "qiymətləndirmə" tendensiyası davamlı olursa, bu, gec və ya tez şəxsi təhqir müstəvisinə keçir. Təhqir obyektinə çevrilmiş alimlik və elmlik heç bir ölkədə inkişaf edib milli sərvətə çevrilə bilməz. Bu, sosial dəyərlər kontekstidir.

Əgər biri alimə edilmiş fəzilətli etik davranışı yaltaqlıq və ya alimin tələbi kimi təqdim edirsə, həm Azərbaycan milli ənənəsinə, həm də ümumiyyətlə, müsbət davranış qaydalarına zərər verir. Xüsusilə, Azərbaycanda özündən böyükləri tənqid etmək qadağan deyildir, lakin həm də onlara hörmət ciddi tələbdir!

Açıq danışmaq: hansı ailədə müəllimə, alimə, özündən yaşlı olana hörmətlə yanaşmağın pis

olduğu deyilir? Çox nadir hallarda belə hal ola bilər. Lakin orta azərbaycanlı ailəsində dəqiq fəzilət təsəvvürü vardır: özündən böyüyə hörmət et!

Belə isə bir gənc əməkdaşın özündən böyük alimə hörmət əlaməti olaraq hansısa davranışını mənfi anlamda kütləvi tirajlamağın adı nədir? Və ya AMEA-nın illik yığıncağında deyilən fikirləri zərrə qədər də təhlil etmədən (və ya buna intellektual gücü çatmayan) kiminsə alimin oturuşu, duruşu, baxışı üzərində antidəyər ruhunda spekulasiyalar etməyi necə qiymətləndirmək olar? Bəziləri hətta təbdir zalındakı "tozların ruhuna müdrikcəsinə baş vurur" və belə qənaətə gəlirlər ki, iclas maraqsız keçmişdir!

İnciməyin, lakin insafən deyin: AMEA-da işləyən hansı akademik yaradıcılığı ilə əməli-başlı tanışsınız? Ünvan da göstərə bilərik: Nizami Cəfərovun azərbaycanşünaslıq haqqında yazdıqlarını sistemli oxuyursunuzmu? Ümumiyyətlə, bir Azərbaycan vətəndaşı kimi azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıqla bağlı ciddi elmi təsəvvürə maliksinizmi? Və ya İsa Həbibbəylinin bədii təfəkkürün dövrüləşdirilməsi konsepsiyası ilə tanışlığınız varmı? Akademik İ.Həbibbəylinin azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıq haqqında fikirləri ilə elmi səviyyədə tanışlığınız varmı?

Bəlkə, keçmişə baxmaq? Xudu Məmmədovun naxışlarla bağlı dərin elmi mənası olan nəzəriyyəsi haqqında nələri bilirsiniz? X.Məmmədov hər bir cəmiyyət üçün qürur mənbəyi olan alimlərdən idi! Onun qiymətini ümumi məclis tostları və səthi jurnalist təsəvvürlərindən o tərəfə verə bilənlərin sayı, görəsən nə qədərdir?

Bəlkə, Azad Mirzəcanzadənin ciddi elmi səviyyədə yaradıcılığı ilə tanış olanlarımız çoxdur? Bu böyük Azərbaycan alimi haqqında kimsənin ordan-burdan söhbət səviyyəsində eşitdikləri əsasında digərləri ilə müqayisəli şəkildə fikir bildirməsi etikanın və məsuliyyətin hansı tərəfindədir?

Akademik Rəsim Əliquliyevin apardığı tədqiqatlardan xəbəri olan "tənqidçi" varmı? Hələ

keçən əsrin 90-cı illərində R.Əliquliyevin həmkarı ilə Azərbaycan müdafiə sənayesi üçün böyük əhəmiyyəti olan ixtirasının qarşısının xarici dövlətlərdən biri tərəfindən necə alındığını araşdıran mövcuddurmu?

Çətin dönüş

Bəli, indi Azərbaycanda faydalı tədqiqatla məşğul olmaq və mənsub olduğun qövmə xidmət etmək asan məsələ deyildir. Xüsusilə bunu bir təşkilat kimi həyata keçirmək yalnız savad və çalışqanlıq deyil, həm də iradə və azərbaycanlılığa dərin inam tələb edir. Azərbaycan rəhbərliyi bu mənada yüksək nümunədir.

Dövlətin başçısı müxtəlif istiqamətlərdən atılan şər-böhtana, sayğısız deyimlərə, səviyyəsiz hay-küylərə böyük qətiyyət və iradə ilə təmkinli yanaşır və həm də seçdiyi kursu inamla davam etdirir! Prezident İlham Əliyevin tarixi xidmətlərini bu millət və cəmiyyət heç zaman unutmayacaq. İşğal altında olan torpaqları kişi kimi və siyasi-hərbi müdrikliklə azad edən liderə qarşı belə davranışı heç zaman qəbul etməyəcəyik!

Azərbaycan Prezidenti alimlər üçün elə bir nümunədir ki, ən yüksək elmi məqsədlərə belə çatmağa yetər! O cümlədən AMEA seçdiyi yeniləşmə yoluna mütləq davam etməlidir! Qarşıda azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıqla, dünya elminə daha dərin və geniş inteqrasiya ilə, Türk dövlətlərinin elmi mərkəzləri ilə, gənclərin daha fəal surətdə elmi yaradıcılığa cəlb edilmələri ilə, ən yeni informasiya texnologiyaları rəqəmsallaşma, kibertəhlükəsizliklə mübarizəyə bağlı görülməli çox işlər vardır! Alimlər ucuz şər-böhtana görə bu yoldan dönməzlər!

Ancaq bunların həyata keçirilməsinin nə qədər çətin olduğunu da anlayırıq. Çünki əsrlərlə Azərbaycan elmini və alimlərini başqa istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar. Cəmiyyətə görünməyən o qədər saxta dəyərlər, memlər, ma-

nələr yeritmişlər ki, onlardan təmizlənmək asan deyildir. Bir sıra sosial kəsimlərdə milli məsələlərə laqeydlik yaranmışdır. Bəziləri hansısa "kalonçu" olmuşdur. Bir başqaları şəxsi maraq əsasında intriqalar izindədirlər. Buna görə də fərdi təşkilati təşəbbüslərə qısqanclıq, hirs, gözü götürməzlik və müxtəlif üsullarla onların qarşısını almaq kimi cəhdlərə rast gəlinir. Onu hətta "Qarabağ" futbol klubuna bəzilərinin münasibətində gördük.

Nə etməli, bu, bizim taleyimizdir! Hətta qardaşların atdığı daşları "öpüb göz üstünə qoymağa" məhkumuq! Nəyin naminə? Vətən, müstəqillik, dövlətçilik, inkişaf naminə! Alimlər və elmi təşkilatlar üçün bu fəzilətliliyə "elm naminə" ifadəsini əlavə edə bilərik!

Bunların yeniləşmə kursunu müəyyən etmiş AMEA-ya, onun 25 fevral iclasına və bütövlükdə alimliyə birbaşa aidiyyəti vardır. Bunu həmin iclasda haqqında danışılan elmi məsələlərin məzmun və məqsədinə bir daha aydınlıq gətirməklə sübut etmək çətin deyildir. Bura azərbaycançılıq, azərbaycanşünaslıq, rəqəmsallıq, yeni informasiya texnologiyaları, kibertəhlükəsizliklə mübarizə, Azərbaycan tibb və biologiya elmlərinin nailiyyətləri, AMEA-nın tədqiqat institutlarını fəaliyyətlərinin elmmetrik təhlili kimi aktual və maraqlı mövzular daxildir! Əgər KİV konkret bu məsələlərdən yazsaydı, şübhəsiz, oxucu nəticə çıxarardı: yola davam, AMEA!

Elmin inkişaf strategiyası

Azərbaycanda elmin inkişaf strategiyasını Prezident İlham Əliyev müəyyən etmişdir. Strategiya ölkənin 2030-cu ilə qədər dəqiq müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf kursuna uyğundur. Ümumi halda Azərbaycan elmi qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti formalaşdırılmasına töhfələrini verməlidir. Bu çərçivədə Azərbaycan elmi dövlətçiliyə, müstəqilliyə və cəmiyyətin yüksək rifaha nail olmasına

intellektual fayda verməlidir. Bu kimi məqsədlərə çatmağın təməl fəlsəfəsi belədir: intellekt milli sərvətə çevrilməlidir!

İntellektin milli sərvətə çevrilməsi kifayət qədər geniş mənə anlamına malikdir. Prezident İlham Əliyev bütövlükdə ölkənin intellektual potensialının dövlətin, ölkənin və cəmiyyətin inkişafına xidmət etməsi zərurəti barədə geniş və dəqiq danışmışdır. Bu əsasda dövlət başçısı çox müxtəlif nitq və çıxışlarında Azərbaycan elmi qarşısında duran vəzifələr haqqında aydın, dolğun və dəqiq fikirlər ifadə etmişdir.

Təbii ki, Azərbaycanın elm və təhsilə aid hər bir təşkilatı Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi kurs üzrə fəaliyyət göstərməli və dövlət başçısının qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq istiqamətində özünün fəaliyyət proqramını hazırlamalıdır.

AMEA məhz həmin təməl üzərində yeniləşmə kursunu dəqiq müəyyən etmiş, özünün strateji inkişaf strategiyasını konseptual səviyyədə hazırlamışdır. Təşkilatın 2026-cı il 25 fevralda keçirilmiş Ümumi yığıncağında müzakirə edilən məsələlərə bu kontekstdə yanaşmaq doğru olardı.

AMEA-nın fəaliyyət fəlsəfəsi

Burada həmin məsələ üzərində qısa dayanmaq lazım gəlir. AMEA elmi fəaliyyətini tam olaraq Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi ölkənin strateji inkişaf kursu əsasında qurmuşdur. Burada başlıca prinsip Azərbaycan elmini həm yaradıcılıq, həm də institusional olaraq ölkə rəhbərinin müəyyən etdiyi kursa uyğun inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün AMEA rəhbərliyi ümumi yeniləşmə kursunu hazırlamışdır. Onun tərkibində elmi təşkilatda fəaliyyətin 7 prioritet istiqaməti müəyyən edilmişdir. Həmin prioritet istiqamətlərin reallaşdırılmasının ümumi konseptual mexanizmləri "AMEA-nın 2025-2030-cu illər üzrə inkişaf konsepsiyası və yol xəritəsi" adlı sənəddə öz ifadəsini tapmışdır.

Həm prioritet istiqamətlər, həm də inkişaf konsepsiyası və yol xəritəsi haqqında KİV-də informasiyalar verilmişdir. Burada 2026-cı il fevralın 25-də keçirilmiş ümumi yığıncaqda müzakirəyə çıxarılan məsələlər fonunda prioritetlərin bir sıra ümumi xarakterik cəhətləri üzərində dayanacaq.

Prioritetlərin fəlsəfəsi

Onları qısa olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: 1-ci, AMEA-nı azərbaycançılıq ideyasının elmi-nəzəri və tarixi-fəlsəfi əsaslarını işləyib hazırlamaq üzərində Azərbaycanşünaslığın mərkəzinə çevirmək; 2-ci, Türk dünyası üzrə tədqiqatları genişləndirmək və bu istiqamətdə uyğun elmi və fəaliyyət proqramları hazırlamaq; 3-cü, rəqəmsallıq, süni intellekt və kibertəhlükəsizliklə bağlı məsələlərin humanitar və ictimai elmlərdə tədqiqatını Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi ölkənin strateji inkişaf kursuna tam uyğun şəkildə sistemli təşkil etmək, onun nəzəri və praktiki aspektlərinin vəhdətinə nail olmaq; 4-cü, geniş mənada dünya elminə inteqrasiyanı məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək; 5-ci, "Gənc Akademiya" layihəsini həyata keçirmək; 6-cı, Akademiyada doktorantura təhsilini Qərb modelinə uyğunlaşdırmaq; 7-ci, AMEA-da idarəetmə strukturlarını yeniləşdirmək.

Bu istiqamətlərin ümumi fəlsəfi ruhu nədən ibarətdir? Onları vahid semantik "məkana gətirsək", aşağıdakı mənzərəni görürük: AMEA hər şeydən öncə azərbaycançılıq əsasında azərbaycanşünaslığın elm kimi inkişafına nail olmaq əzmindədir. Bunun üçün ilk olaraq daxili yaradıcılıq və idarəetmə potensialını ən müasir tələblərə uyğun yeniləşdirməkdə qərarlıdır. Onun konkret reallaşma mexanizmlərini də müəyyən etmişdir: yaradıcılıqda - kollektiv yaradıcı komandaların formalaşdırılmaq; institusional təşkilatlanmada - Rəyasət Heyəti və elmi-tədqiqat institutlarında idarəetmə mahiyyətli və yaradıcı xarakterli yenidən strukturlaşma

aparmaq. Bu iki altistiqamətin vəhdətində AMEA-nı prinsipial olaraq yeni yaradıcılıq və idarəetmə müstəvisinə çıxarmaq.

Belə bir mürəkkəb, çətin, lakin dövlətçiliyə, Azərbaycana xidmət baxımından çox güclü və səmərəli olan məqsədə nail olmaq üçün AMEA nüfuzlu və reytingli elmi jurnallarla, elmi mərkəzlərlə, dünyanın müxtəlif ölkələrinin elmi təşkilatları, ayrıca türk dövlətlərinin elmi təşkilatları ilə əlaqələri dinamik inkişaf etdirir.

Bu istiqamətdə təşkilatın rəhbərliyi gecəgündüz çalışır, böyük enerji sərf edir, zəhmət çəkir. Eyni zamanda, "Gənclər Akademiyası" və "Elektron Akademiya" yaratmaqla həm gənclərin elmi fəaliyyətini stimullaşdırmağa çalışır, həm də ən müasir informasiya texnologiyaları əsasında dünya elminə inteqrasiyaya konkret məzmun verir.

AMEA-nın 25 fevral iclası (qısa yazırıq) prioritet istiqamətlərin növbəti dəfə aktuallaşdırılması və gündəmə gətirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. Bu tezis təsdiqi iclasda edilən məruzələrin məzmunundan tam aydın görünür - bura azərbaycançılıq, Azərbaycanşünaslıq, dünya elminə inteqrasiya və ayrıca türk dövlətlərinin elmi təşkilatları ilə əməkdaşlığın inkişafı (bu istiqamət cəmi iki gün sonra I Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş beynəlxalq konfransda öz möhtəşəm ifadəsini tapdı), rəqəmsallıq, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sosial və humanitar aspektləri, kibertəhlükəsizliklə mübarizə, Azərbaycan tibb və biologiya elmlərinin nailiyyətləri, AMEA-nın tədqiqat institutlarının fəaliyyətlərinin elmmetrik təhlili üzrə fikirlərin səsləndirilməsi daxildir.

3 sual

Vurğulanan faktların və 25 fevral iclasının fonunda meydana gələn bir neçə suala baxaq.

Birinci sual: görəsən, nəyə görə AMEA-nı götürdüyü yeniləşmə kursuna, müəyyən etdiyi prioritet istiqamətlərə, onları reallaşdırmaq

üçün seçdiyi fəaliyyət modelinə görə tənqid etmirlər? Bununla bağlı şəxsən mən heç bir elmi tənqidi nümunəyə rast gəlməmişəm. Sanki AMEA elə hədəf kimi seçilmişdir ki, fəaliyyətini təhlil etmədən aşağılansın, sağlam tənqidi sərhədi keçməklə akademiklik, "AMEA-lılıq" təhqir olunsun və bu zaman milli əxlaqi normalar belə nəzərə alınmasın. Sizcə, bu nifrətin və qəbul edilməzliyin səbəbi nədir?

Əslində, bu cür qərəzli davranış modeli daha dərinədə olan, lakin açıq deyilməyən faktorlara bağlı ola bilər.

Birincisi, kimlərsə AMEA-nın Azərbaycan elminin dövlətçiliyə xidmət etmək xəttini qəbul etmirlər. Onlar elmin, ümumiyyətlə, dövlətçiliyə deyil, absurd və alturist dəyərlərsizliyə xidmət etməsini arzulayırlar ki, Azərbaycan cəmiyyətinin özünütəşkiləmə qabiliyyəti zamanın tələblərindən geri qalsın və bu dövlət güclənməsin.

İkincisi, azərbaycançılığın aparıcı olduğu Azərbaycanşünaslığın cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi, mədəni və bütövlükdə ekzistensial qatlarına nüfuz etməsinə maneçilik törətmək sevdasına düşənlər ola bilər. Bunun bir adı var: azərbaycanlılığa, Azərbaycan xalqının mənəvi və intellektual dəyərlərinə xəyanət.

Üçüncüsü, Azərbaycanın Türk dünyasının bir parçası olduğu, "bizim ailəmizin türk dünyası" olduğunu içdən qəbul etməmək. Bu şübhəni yaradan məqamlar ondan ibarətdir ki, "tənqidçilər" bir dəfə də olsun Azərbaycanın Türk dünyası ailəsinə məxsusluğunu akademik tədqiqatçıların lazımi səviyyədə tədqiq etmədiklərinə dair tutarlı arqument və ya araşdırma ortaya qoymamışlar.

Bu barədə kəlmə belə kəsmirlər (və ya kəsmək istəmirlər). Bu isə AMEA-da çalışanlar üçün "boz və süni tənqid mühiti" yaradır. Ona görə ki, bizlərin obyektiv, elmi, əsaslı, konkret ideya hədəfli tənqidlərə ehtiyacımız çoxdur.

Nəticə: Birbaşa və ya dolayısı ilə AMEA kollektivi ilğımlı (miraj), arqumentsiz, qondarma, antiəxlaqi, antimill, antidövlətçi, şər-böhr-

tan mahiyyətli saxta "tənqidi" proseslə üz-üzə qalır. Bu, nimdaş pencəkli minlərlə AMEA əməkdaşlarını nəinki incidir, həm də ruhuna zərər verir. Onlar bir-birinə sual edirlər: "bizlər çox az maaşla elmimiz üçün vicdan və məsuliyyətlə çalışırıq (qüsurlarımız da vardır), amma bunu ölkə Prezidentindən başqa qiymətləndirən və gören yoxdu.". Və o görmək istəməyənlər, əcəba kimlərdir, hansı dairələrə və hansı məzhəblərə qulluq edirlər?

İkinci sual: Bəlkə, kimlər üçünsə Azərbaycanşünaslıq və türk ailəsinə mənsubluq ciddi dərddə çevrilmişdir? AMEA I Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş möhtəşəm beynəlxalq tədbiri keçirəndə biri "türk sözlərini Azərbaycan mediasında qadağan edək" kimi absurd "təkliflə" çıxış etdi, paparissilikdə çox fəal olan KİV qismi isə konfransın işi ilə bağlı ümumi sözlərdən başqa bir izah vermədi.

Təsədüfdür mü? Deyildir. Burada ya laqeydlilik və gözügötürməzlik, ya da ümumiyyətlə, elmi mahiyyətli ciddi təhlil etmək intellektinə sahib olmamaq halı vardır. İkinciyə inanmaq çətindir, çünki Azərbaycanda kifayət qədər rəşional intellektual potensiala malik jurnalistlər, ekspertlər, analitiklər mövcuddurlar. Məsələn, baxın, Çindən başlayır, Yaxın Şərqdən çıxırlar. Və arada anti-Türkiyə ovqatlarını da nümayiş etdirirlər. Bəzi KİV orqanları isə, ümumiyyətlə, hətta xırda məsələlərdə belə türk dövlətləri haqqında iftira yazırlar (bu hal Türkiyə mediasında daha çoxdur).

Nəticə: Bu, faktiki olaraq, Azərbaycan Prezidentinin apardığı siyasətə sözdə dəstək verib, reallıqda isə onun əsas xəttinə qarşı çıxmaqdır. AMEA da bu aspektdə hədəfə çevrilir, çünki bu elmi təşkilat dövlət başçısının həyata keçirdiyi strateji kursuna tam dəstəyini rəsmi olaraq hazırladığı sənədlərdə bəyan etmişdir və praktikada onun həyata keçirilməsinə xidmət edən xətt yeridir.

Üçüncü sual: Nəyə görə, AMEA-nın "tənqidi" mediada aparılır, ölkənin elmi mühitində aparılmır? Yəni bu proses klassik anlamda "fi-

lankəsi vurmaq" kimi şəxsi məqsəddə xidmət edirsə, bir vəziyyətdir. Yox, əgər məsələ, ümumiyyətlə, AMEA-nı seçdiyi yeniləşmə kursundan sapdırmaqdırsa, başqa situasiyadır. Hər iki variantın ölkə mediasını monitoring edən və bir sıra rəsmi qurumlar tərəfindən araşdırılmasına ehtiyac yaranmamışdır?

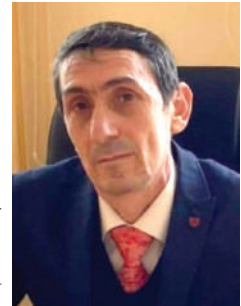
Nəticə: AMEA kollektivinin öz haqlı və zəhmətli işini ictimaiyyətə daha geniş miqyasda və intensivlikdə obyektiv çatdırması zamanı çoxdan yetişmişdir. Bəziləri bizlərə sanki "əyri danışın, amma düz oturun" davranış kodunu yeritməyin izinə düşmüşlər. Onlar qədim Azərbaycan misalı olan "əyri oturaq, düz danışmaq" əxlaqını təhrif edirlər.

"Alimlər elə oturdu", "alimlər belə qalxdı", "alimlər yatdı", "alimlər belə baxdı", "akademikin başına çətir tutdular" kimi ibarələr həmin saxtalaşdırma məqsədlərindən xəbər verir.

Ziyalı həmrəyliyi

Bunlara qarşı ilk növbədə alimlərin özləri durmalıdırlar. Harada və hansı təşkilatda işləməsindən asılı olmayaraq, dəyərli Azərbaycan ziyalıları elmiliyi, alimliyi qorumalıdırlar. Obrazlı desək, Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət kontekstində alim həmrəyliyinə ciddi ehtiyac vardır. Bu bağlılıqda da Azərbaycanda ənənəvi olan alimlik və elmiliyin mənəvi-əxlaqi "qatı"na istənilən hücumu dəf etməliyik.

Ümumiyyətlə, ziyalılar dövlətçiliyi qorumağın əsas sütunlarından biri kimi, Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf kursunun davamlı, qətiyyətli, konkret müsbət nəticəverici reallaşması üçün həmrəylik nümunəsi göstərməlidirlər. Bəlkə də bu işi davamlı, peşəkarcasına və konkret nəticə verən proses səviyyəsinə yüksəltmək üçün birgə fəaliyyət proqramı hazırlamaq zamanıdır. Elə bir fəaliyyət proqramı ki, orada yalnız və yalnız Prezident İlham Əliyevin ziyalılar qarşısında qoyduğu vəzifələri, verdiyi tapşırıqları yerinə yetirmək yer alsın! ●

Şakir ALBALIYEV
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, dosent

Novruz bayramı, yaxud səməni Novruzun atributlarından biri kimi

İlaxır çərşənbələrin yekunu Novruz bayramının gəlişində qərarlaşır. Başqa cür desək, Novruz bayramı ilə İlaxır çərşənbə arasında bir qırmızı xətt var: bu qırmızı zolaq aralıq zonasıdır. Köhnə ilin yekun mərhələlərini özündə təcəssüm etdirən İlaxır çərşənbələrlə yeni ilin gəlişini reallaşdıran Novruz bayramı arasındakı bu aralıq xətti həm də köhnə illə yeni il arasında bir keçid rolu oynayır. İlaxır çərşənbələr sonucda yeni ilin gəlişini - Novruz bayramını şərtləndirir. Bu bayramlar arasındakı qırmızı xətt ayırıcı sərhəd rolu ilə yanaşı həm də birləşdirici körpü rolu oynayır. Bu baxımdan da İlaxır çərşənbənin ayin və mərasimləri ilə Novruz ənənələri demək olar ki, eynilik təşkil etməklə üst-üstə düşürlər. Çünki İlaxır çərşənbə köhnə ilin estafetini təhvil verir, Novruz bayramı da bu estafeti yeni ilə daşımaq üçün ondan təhvil alır. Beləcə, təbiətin ritmik təkrarlanması baş verir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçı K.Osmanova bu bayramların keçirilməsinin təsvirini verərkən də, demək olar ki, onları iç-içə təqdim edir:

"Novruzun keçirilməsi ilə əlaqədar İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanında aşağıdakı epizod da maraqlıdır. "Bayram axşamı qarı pusmaq, iynəlik salıb bəxt sınamaq qızların adəti idi. Oğlanlar isə baca-baca gəzərdilər. Onlar balaca heybələrini götürüb damın üstünə çıxar, iplə bacadan içəri sallaydılar. Adət üzrə ev sahibi heybəyə şirniyyat qoymalı idi." (42; 226)

Novruzun əsas atributu səməninin göyərilməsidir. "Axır çərşənbələr qədəm qoyandan sonra qız-gəlin boşqablara buğda töküb səməni göyərdirlər, kimin səməni birinci cücərsə, onun arzuları mütləq yerinə yetəcək". İlin yaxşı, məhsuldar olub-olmamasını onunla qabaqcadan müəyyənləşdirirlər. Arpa göyü şax və yaxşı göyərmiş olursa, deməli,

həmin il məhsul bol olacaq, əksinə, o, ölgün və boy atmazsa, qəhətlik gözlənilirdi. Azərbaycan qadınları səməni sulayanda:

*Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni. -
tipli ovsunlar oxuyurlar.*

Axır çərşənbədə birinci çərşənbədə qoyulan buğdadan göyərmiş səməni təknədə döyülər, suyu çıxarılır və ondan "Səməni həlimi" və "səməni halvası" bişirilərdi. "Səməni həlimi" bir çox yerlərdə axır çərşənbə günü yeddi qarıya paylanardı. Səməni suyundan bişirilən halva isə çox dadlı və xeyirli hesab edilərdi.

Novruz mərasimində mütləq riayət edilən xüsusi ritual da plovun atribut kimi çıxış et-

məsidir. Bu - dünyəyə müqəddəs məhsuldarlıq simvolu kimi yanaşmaqdan irəli gəlir. Bu təamla bərabər, Novruz süfrələrinə şirniyyatla bəzədilmiş xonçaların düzülməsi də vacib sayılır. Fikrimizcə, şəkərbura, badambura ay-para şəklinə salınaraq ayı simvolizə edir. Paxlavaya gəlincə isə o, ulduzu simvolizə edir. Şəkərcörəyi, şorqoğal girdə formasında olduğu üçün Günəşə işarədir. Qazaxıstanda isə Novruz bayramının xörəyi olan nourizkojedir ki, bu xörək 7 elementdən (duz, su, ət, yağ, un, taxıl və süd) ibarət olur. Bu 7 elementi simvolizə edən şadlıq, uğur, müdriklik, sağlamlıq, firavanlıq, sürət, artım ilahi mühafizə anlamı daşıyır. Belə ki, bayram günü sözügedən ölkənin hər bir ailəsinin ağsaqqalının qarşısına nauruz-koje olan 7 piyalə qoyulmalı, hər kəs 7 evə qonaq getməli və öz evinə 7 nəfər dəvət etməlidir. Əfqanlar isə bu bayramda dəstərxan (yerdə açılan süfrə) qu-

rur və "həft meyvə" kompotu hazırlayırlar. Yəni bu kompot 7 meyvə qurusundan: ərik qurusu, kişmiş, qoz, iydə və sairdən hazırlanır. (40; 122) Göründüyü kimi 7 rəqəmi sakral element sayılaraq, dünyanın 7 möcüzəsi olması, göy qurşağının 7 rəngli olması və islam dininə görə kainatın 7 mərhələdən yaranması anlamına gəlir. Katoliklərdə də 7 sakral sayılır. Qədim mifologiyalarda da 7 rəqəmi tanrılarla əlaqələndirilmişdir. Məsələn, Misirdə Günəş, Allahı Ra 7 ruhludur. Qədim yunan sivilizasiyasında isə 7 ağıllı adam düşünülmüşdür" (səh. 47-48).

Burada digər xalqlarda da Novruz bayramının keçirilməsilə bağlı maraqlı məlumatlar əksini tapmışdır. Novruzda cücərdilən səməni ilə bağlı "Avesta"dakı səm çiçəyi arasındakı fərqliliklərə isə A.Nəbiyev aydınlıq gətirmək məqsədilə yazır: "Zərdüştün adı ilə bağlı hesab edilən bir sıra rəmzlərin - çiçəklərin, bitkilərin, ağacların həqiqi mənaları xalq arasında daha əvvəl məlum olmuşdur. Bunlardan biri də Səm çiçəyi barədəki təsəvvürlərdir.

"Avesta"da adı qeyd edilən xaom-səm-səm bir sıra hallarda Səmənlə eyniləşdirilir. "Avesta"da "həyat və əbədiyyət" çiçəyi hesab edilən xaom-səm-səm əslində "Kitabi-Dədə Qorqud"da Buğacın yarasını sağaldan Səmdir - dağ çiçəyidir. Bu zərif dağ çiçəyinin ana südü ilə məlhəmi yaraları sağaldır, insanı yəni-dən həyata qaytarır.

Xalqın vəsf etdiyi Səm çiçəyi baharın gəlişi ilə bağlı göyərdilən suman, səmən, yaxud Səməni deyildir. Səməni - çiçək deyil, baharın gəlişini təsdiqləyən, buna sevinən insanın bolluq və səadət diləyini ifadə edən ilk göyərtidir. Təsədüfi deyil ki, xalq arasında işlənən "buğda göyərtmək" ifadəsi də elə bu görüşlə bağlıdır. Bu məsələdən bəhs edən M.H.Təhməsim haqlı olaraq suman halvasının səməndən deyil, səmənidən hazırlandığını qeyd edir. Səməninin Yasəmənlə əlaqələndirilməsi də bizcə həqiqətə uyğun deyildir. "Səməninin müx-

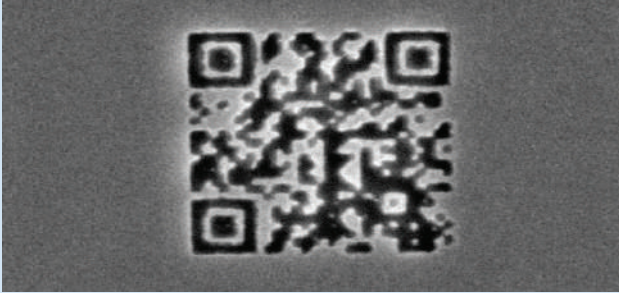
təlif lüğətlərdə "yasim", "yasəm" kimi yazılan "səm"lə heç bir əlaqəsi yoxdur". Səm çiçəyi ilə eyni olduğu güman edilən Yasəmənin də baharın ilk günlərində çiçəkləməsinə təsadüf etmək çətindir. Yasəmən adətən aprelin sonu, mayın əvvəllərində çiçəkləyir, Səm isə qar altından martın əvvəllərində baş qaldıran dağ çiçəyidir. Yasəmənlə bağlı rəvayətlərdən görünür ki, zərdüştilik dövründə Yasəmən müqəddəs hesab edilən çiçəklərdən olmuşdur. İslam xadimləri bu çiçəyi imamın cənazəsinin üstünə tökməklə onun xarakterini dəyişmiş, Yasəməni matəm çiçəyi kimi rəmzləşdirmiş və onu müsəlmanlara haram buyurmuşlar" (səh. 265-266).

Göründüyü kimi, mərhum professor burada Novruzun əsas atributlarından olan səməni ilə səm çiçəyi, eləcə də yasəmən çiçəyi arasında yaranmış dolaşılıqlara aydınlıq gətirmiş, bunların başqa-başqa çiçəklər olduğunu izah etmişdir. Səməni ilə bağlı bu qədər incə təfərrüatlara varmaq isə təbii ki, səməninin Nov-

ruzla sıx bağlı olmasından irəli gəlir. Çünki səməni göyertmək ənənəsi özlüyündə bir sıra simvolik mahiyyətlər daşıyır. Belə ki, səməni bir cücərti olmaqla özlüyündə bolluğu-bərəkəti, həmçinin təbiətin yenidən oyanışını rəmzləşdirir. Bundan başqa, səməni halvası Novruz təamları içərisində xüsusi özəl mövqeyə malikdir. Üçüncüsü, səməni cücərdənlər ürəklərində tutduqları niyyətə müvafiq olaraq arzularının həyata keçib-keçməyəcəyinə inam hissi nümayiş etdirirlər. Dördüncüsü, səməninin yaxşı cücərib-cücərməməsi xalq inancına görə ilin bolluq içində, yaxud qıtlıq içərisində keçəcəyi inamını simvollaşdırır və s. Beləliklə, səməni bitkisi - səməni cücərtmək ənənəsi Novruzla bağlı təsəvvürlərdə mühüm yer tutur, onu sıradan bir bitki-cücərti kimi yox, həm də müəyyən inanc və niyyətlərə bağlı simvol kimi özəlləşdirir. Bu kimi bir sıra xarakterik cizgiləri özlüyündə simvollaşdırdığına görə səməni Novruzun əsas atributlarından biri səviyyəsində düşünülmüşdür. ●

Dünyanın ən kiçik QR kodu

Vyana Texniki universitetinin tədqiqatçıları dünyanın ən kiçik QR kodunu yaradıblar.

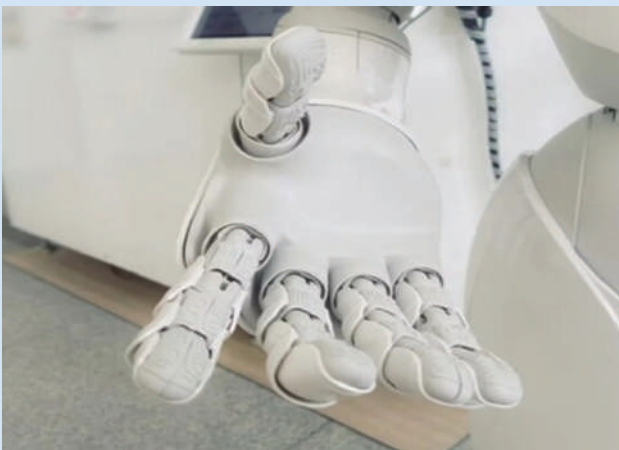

Tədqiqatçılar QR kodu məlumat saxlama şirkəti "Cerabyte" ilə əməkdaşlıq çərçivəsində yaradıblar. Cəmi 1,98 kvadrat mikrometr sahəni əhatə edən bu kod əksər bakteriyalardan daha kiçikdir və yalnız elektron mikroskopunun köməyi ilə görüleb bilər. Ənənəvi maqnit və elektron saxlama cihazları bir neçə il ərzində sıradan çıxmağa meyilli olsa da, bu layihə daha çox qala bilər. Kodun hər pikselinin eni cəmi 49 nanometrdir. Bu, görünən işıq dalğa uzunluğundan təxminən on dəfə kiçikdir. QR kodu fokuslanmış ion şüaları istifadə edərək keramika təbəqəsinə həkk olunub.

Bu texnologiya ilə nəzəri olaraq bir A4 kağız vərəqi ölçüsündəki sahəyə 2 terabaytdan çox məlumat sığdırmaq mümkündür.

İnsanlarla danışan "dindar" robot

Yaponiyada insanlar ilə danışa bilən dini robot hazırlanıb.

Bu barədə TASS məlumat yayıb.

Məlumata görə, Kioto Universiteti, eləcə də "Teraverse" və XNOVA şirkətləri humanoid buddist robot - Buddharoid təqdim ediblər. Robot Çinin "Unitree Robotics" şirkətinin "Unitree G1" modeli əsasında hazırlanıb və "BuddhaBot-Plus" sistemi ilə işləyir.

Bildirilib ki, Buddharoid "ChatGPT"-nin son versiyası əsasında fəaliyyət göstərir. O, buddist mətnlərindən sitatlar gətirərək istifadəçilərin suallarına cavab verir və "OpenAI" modelinin imkanlarından istifadə etməklə izahlar təqdim edir.

Robot sərbəst şəkildə yeriyə, əyilə və əllərini bir-birinə sıxa bilər. Tərtibatçılar qeyd edirlər ki, bu, iki ayaq üzərində hərəkət edən və təbii danışmaq qabiliyyətinə malik ilk dini süni intellekt robotudur.

3400 işıq ili uzaqlıqda qeyri-adi KƏŞF

Astronomlar ilk dəfə olaraq daha çox "Kəpənək" kimi tanınan NGC-6302 planetar dumanlığında quru buz - donmuş karbon qazını aşkar ediblər.

Müşahidələr "Ceyms Uebb" kosmik teleskopu vasitəsilə aparılıb və mərkəzi ulduzu əhatə edən toz buludunda donmuş CO₂-nin xarakterik spektral izləri qeydə alınıb.

Planetar dumanlıqlar ömrünün son mərhələsinə çatmış ulduzların kosmosa atdığı qaz qabıqlarından ibarətdir. NGC-6302 Yer kürəsindən təxminən 3 400 işıq ili uzaqlıqda yerləşir.

Yeni məlumatlar teleskopun infraqırmızı diapazonda işləyən orta ayırdetməli spektroqrafi MIRI vasitəsilə əldə olunub. Alimlər dumanlığın mərkəzi hissəsindən gələn şüalanmanı təhlil edərək bərk haldakı karbon qazına uyğun aydın udulma xətlərini qeyd ə alıblar.

Quru buz dumanlığın mərkəzini əhatə edən sıx maddə halqasında - toz torunda aşkar edilib.

Kəşf tədqiqatçıları təəccübləndirib. Çünki planetar dumanlıqlar ölməkdə olan ulduzun güclü ultrabənövşəyi şüalanması ilə doludur və bu şüalanma adətən kövrək molekulları parçalayır, buzları isə buxarlandırır. Buna baxmayaraq, quru buz bu mühitdə qorunub qalıb.

İnsan barmağından balaca oyun aparatı hazırlandı

24 yaşlı hindistanlı mikroelektronika həvəskarı Kiran Patil tənbelləri nəzərə alaraq inanılmaz dərəcədə kiçik bir elektron oyun aparatı hazırlayıb.

Cihaz standart batareyadan daha kiçikdir. Oyun avtomatının hündürlüyü 24.85 mm, uzunluğu 15.25 mm və eni 15.1 mm-dir. İxtira Ginnəsin Rekordlar Kitabının münsiflərini heyran edib və onlar onu dünyanın ən böyük nailiyyətlər siyahısına əlavə ediblər.

Məlum olub ki, Kiran Patil rekordu qırmaq üçün davamlı olaraq çalışıb. Xəbərə görə, o, uzun müddətdir mikroelektron cihazlar yaratmaqla maraqlanırdı və boş vaxtının böyük hissəsini bu qeyri-adi hobbiyə həsr edib. Qeyd olunub ki, Kiran ixtisasca aerokosmik mühəndisdir.

"Mikrokontrollerlər və displeylərdən istifadə edərək bir çox elektron layihə yaratmışam, amma bu, mənim ilk oyun avtomatı layihəmdir", - deyər Kiran Patil bildirib.

Xatırladaq ki, ixtiraçı bundan əvvəl dünyanın ən kiçik drelini və oyun konsolunu yaratmışdı. "Arcade" oyunu kimi, bu cihazların hamısı funksionaldır.

Alimlərdən xəbərdarlıq: Süni intellekt sürətlə inkişaf edir, amma risklər artır

Süni intellekt sistemləri sürətlə təkmilləşsə də, alimlər onların təhlükəsizlik və etik qərar vermə baxımından geri qaldığını bildirirlər.

Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, süni intellekt modellərinin yalnız performans göstəriciləri ilə qiymətləndirilməsi kifayət deyil.

Onların fikrincə, mövcud sistemlər mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirsə də, qəbul edilən qərarların sosial və uzunmüddətli nəticələrini lazımi səviyyədə dəyərləndirmək qabiliyyətinə malik deyil.

Alimlər yeni "yol xəritəsi" təqdim edərək süni intellektin inkişafında üç əsas istiqaməti önə çəkiblər: qərarların izah oluna bilməsi, risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi və etik standartların tətbiqi.

Tədqiqat müəllifləri hesab edirlər ki, bu prinsiplər nəzərə alınmazsa, süni intellektin geniş tətbiqi gələcəkdə gözlənilməz və arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər.

Rizvan QARABAĞLI

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şərqi Zəngəzur və Qarabağ hamamları

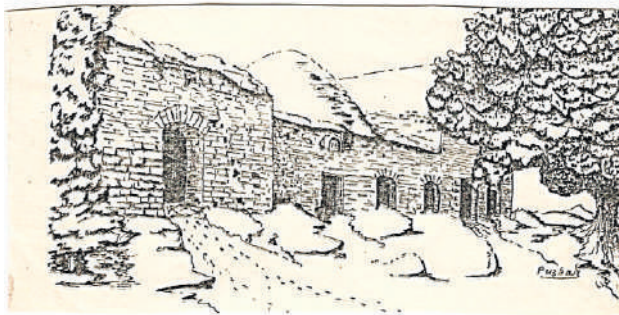
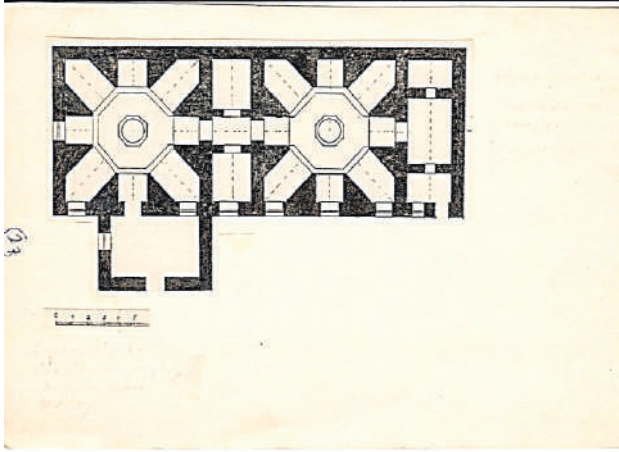
Bütün İslam şərqində olduğu kimi Qarabağda da hamamlar təmizlik, paklıq, dinclik, sağlamlıq və ruhun saflaşdığı, təzələndiyi məkan sayılıb. Hamamlar həm də mədəniyyət mərkəzi olub. Bu mədəniyyətin tarixi çox qədimlərdən başlanır. Qarabağda ilk hamamların nə vaxt yaranması barədə hələ ki, dəqiq məlumata rast gəlməmişik. Ancaq, 1974-cü ildə "Xudafərin kompleks arxeoloji ekspedisiyası" Həkəri çayı sahilində kəşfiyyat xarakterli qazıntılar apararkən burada qədim şəhər yeri və eyni zamanda hamam qalıqlarına da rast gəlmişlər. Şəhərin və eləcə də hamamın inşasında yerli çay daşı ilə yanaşı, ölçüləri 22x22x6 sm olan bişmiş kərpicdən də istifadə edilmişdi. Uzunluğu 6 metr və divar qalınlığı 60 sm olan hamama bitişik üç hovuz da aşkar edilmişdi. Ancaq hovuzların divarları tamamilə çay daşı ilə hörülmüşdü. Hovuzların içərisinə təmiz suyun gəlməsi və çirkab suların kənarlaşması üçün onun həm daxilinə həm də xaricinə saxsı borular düzülmüşdü.

Buradan tapılmış maddi mədəniyyət abidələrinə əsaslanan arxeoloqlar şəhərin fəaliyyətini XII-XV əsrlərlə əlaqələndirirlər. Çox güman ki, hamam da elə bu dövrlərdə inşa edilmişdi. Bundan fərqli olaraq, sonrakı dövrlərdə inşa edilən hamamların bir çoxu Qarabağ müharibəsinə qədər yaxşı vəziyyətdə idi. Onların ən yaxşı örnəkləri Şuşa (Şirinsu və məhəllə hamamları XIX əsr), Ağdam (Abdal Gülablı kənd hamamı. 1900-il), Bərdə (Şərifan kənd hamamı XIX əsr), Füzuli şəhər hamamı (XIX əsr), Qarğabazar kənd hamamı (XIX əsr) və s. rayon ərazilərində qalmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Qarabağın bəzi məscidlərində olduğu kimi hamamlarının da bəziləri qədim özülləri üzərində yenidən inşa edilmişdi. Ağdamın Abdal-Gülablı kəndindəki hamam da elə bu qəbildən olan abidələr sırasına daxildir. Bu hamam hələ XVII əsrdən mövcud olmuş və uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir.

Sözsüz ki, zaman-zaman hamam üzərində təmir və bərpa işləri də aparılmışdı. Belə bərpa və rekonstruksiya işlərindən birini də 1900-cü ildə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği aparmışdır. Əvvəlcə, bir günbəzli olan hamam rekonstruksiya edilərək iki günbəzli formaya salınmış və daxili strukturu genişləndirilmişdir. İnteryerdə ümumi və fərdi yuyunma hücrələri, mərkəzdə isə fəvvarəli hovuz inşa edilmişdi. Hamamı müntəzəm olaraq təmiz su ilə təmin etmək üçün yaxınlıqdakı məşhur "Nazlı bulaq"dan ora su xətti çəkilmişdi. Ümumiyyətlə, dəyirmanlar kimi, hamamların da fəaliyyəti üçün çox su tələb olunduğu üçün onlar adətən təmiz suyu olan kəhrizlərə yaxın yerdə inşa olunardı.

Füzuli rayonunun Qarğabazar kəndindəki hamam da buradakı kəhrizdən azacıq aşağı tərəfdə inşa edilmişdir. Həm kəhriz, həm də hamam kəndin mərkəzindəki dərədə yerləşdiyi üçün dağlardan axan sel suları dəfələrlə hər iki abidəni ciddi dağıntılara məruz qoymuşdur. Sonralar

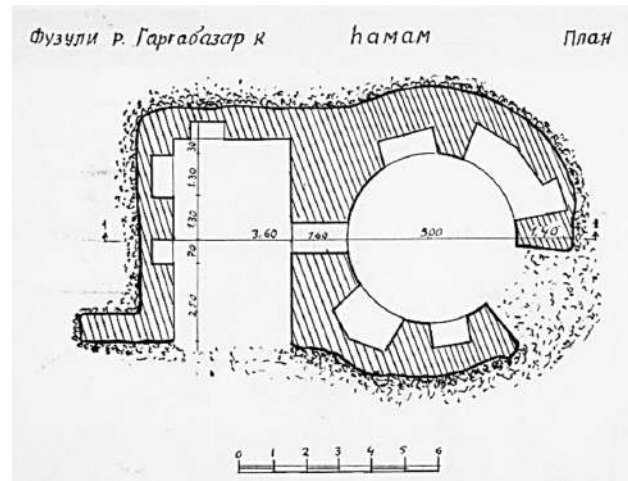

**Abdal-Güləblı hamamının planı,
ümumi görünüşü və baş fasadı**

kəhriz bərpa olunsa da, hamam olduğu kimi qalmışdır.

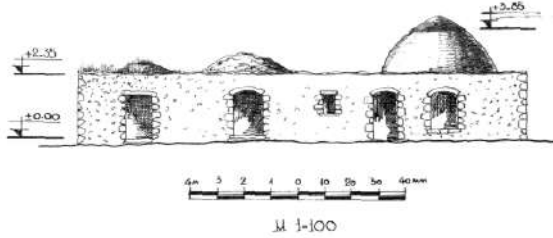
Biz burada elmi-tədqiqat işləri apararkən (1990-cı il) hamamın içərisi təqribən yarıya qədər lil çöküntüləri ilə dolmuşdur. Ona görə də ölçü işləri apararkən hamamın döşəmə səviyyə-sindəki sıfır nöqtəsini nisbi qəbul etdik. Qarğabazar hamamı yaxındakı İlanlı dağından gətirilmiş təbii əhəng daşı ilə tikilmişdi. Hamamın əsas otağı planda dairəvi (5m) olduğu üçün damı oxvari kümbəzlə, köməkçi otaq düzbucaqlı (3,80x3,60 m) olduğu üçün, onun damı oxvari tağ-tavanla tamamlanıb. Kümbəzin daxilində divar üzərinə oturan hissəsi yüngül relyeflə haşiyələnib. Divar qalınlığı 1,40-1,60 metr arasında dəyişir. Bu da onun daxili divarlarında lazım olan taxçalar quraşdırılmasına imkan verir. Ox-

vari tağbəndlə örtülmüş taxçalar daşdığı funksiya ilə yanaşı, həm də interyerə estetik görünüm verir. Onun köməkçi otağı ilə əsas otağı, arasındakı dəhlizlə əlaqələndir. Əsas otağın kümbəz hündürlüyü (4,80m) köməkçi otağına nisbətən 1,6 metr hündür olduğu üçün ümumi hamam elə bayırdanca iki hissəli görünür. Qarğabazar hamamı bir çox təbii və süni dağıntılara məruz qaldığına görə, onun girişi və əsas otağı yan tərəfdən sökülüb dağılmışdır. Ona görə də abidə üzərində heç bir yazı nümunəsinə rast gəlmədik. Lakin bu hamamla memar Kərbəlayi Səfi-xanın Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli və s. rayon ərazilərində inşa etdiyi digər hamamlar arasında bir oxşarlıq var. Hamam otaqlarının səkkizbucaqlı həll edilməsi və burada tağbənd örtüklü taxçaların quraşdırılması, həmin otaqların günbəz, yaxud tağbəndlə örtülməsi və bir qayda olaraq hamamın döşəmə altından qızdırılması onlar arasında olan oxşar cəhətlərdən sayılır.

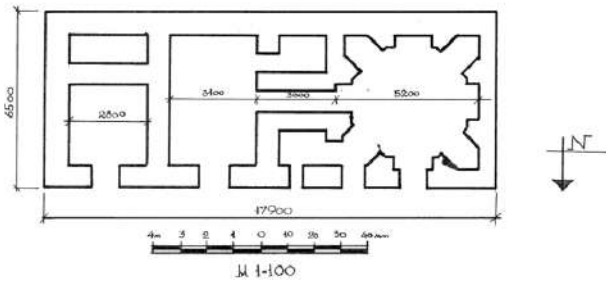
**Qarğabazar hamamının
ümumi görünüşü və planı**

ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ XIX ВЕКА.
БАНЯ В СЕЛ. МАЛИБЕЙЛИ
ШУШИНСКОГО РАЙОНА. ФАСАД.

ИСПОЛНИТЕЛЬ
АРХ. МАМЕДОВ А. В.
1986 г.

ПАМЯТНИК АРХИТЕКТУРЫ XIX ВЕКА.
БАНЯ В СЕЛ. МАЛИБЕЙЛИ.
ШУШИНСКОГО РАЙОНА. ПЛАН.

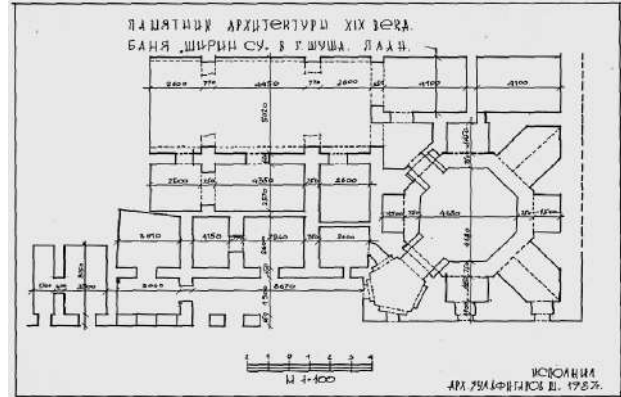

ИСПОЛНИТЕЛЬ
АРХ. МАМЕДОВ А. В.
1986 г.

Malibeyli hamamının ümumi görünüşü və planı

Qarabağ hamamlarının gözəl nümunələrindən biri də Şuşa rayonunun Malibeyli kəndində qalmışdır. Malibeyli hamamı kənd yerləşən ərazinin aşağı hissəsində inşa edilmişdi. Hamamın belə yerdə tikilməsi buraya gələn suyun yüksək təzyiqə malik olması üçün idi. Araşdırmalar göstərir ki, nəinki Qarabağda, hətta bütün Şərqdə hamamlar çökək yerlərdə inşa edilib. Elə bir çox hamam adlarının qarşısında "Çökək" sözünün olması da bu səbəbdən yaranmışdır. Gəncə və Qubada olan Çökək hamamlar buna misal ola bilər.

Ümumi həndəsi biçiminə görə Malibeyli hamamı Abdal-Gülablı və Bərdənin Şirvanlı kəndindəki hamam kimi düzbucaqlıdır. Bununla yanaşı, Malibeyli hamamı soyunub-geyinmə, yuyunma və su qızdırılan otaq-xəzinəsi ilə də yuxarıda adları çəkilən hamamlarla oxşarlıq təşkil edir. Lakin interyerlər memarlıq həlli və konst-

Şirin su hamamının planı

Şirin su hamamının bərpadan sonra ümumi görünüşü

ruksiya quruluşuna görə biri digərindən fərqlənir. Belə ki, Abdal-Gülablı hamamının həm soyunub-geyinmə və həm də yuyunma otağı çoxsaylı hücrələrə bölünmüş və soyunub-geyinmə otağında altı-bucaqlı hovuz da var. Malibeyli hamamında isə yalnız soyunub-geyinmə otağı çoxhücrəlidir və hovuz yoxdur. Digər tərəfdən Malibeyli hamamı yerli daş materialı ilə inşa olduğu halda Şirvanlı hamamı (XIX əsr) tamamilə bişmiş kərpiclə inşa edilmişdi. Başqa sözlə desək hamamlardakı çoxbucaqlı otaqların dam örtükləri sivri uclu günbəzlə örtüldüyündən onların fasadları da biri digərindən fərqlənir. Bu baxımdan Abdal-Gülablı və Şirvanlı hamamları iki günbəzi ilə bir günbəzli Malibeyli hamamına nisbətən daha təmtəraqlı görünür. Səfixan memarlıq məktəbinin gözəl nümunələrindən olan Şirvanlı və Malibeyli hamamı XIX əsrin axırlarında inşa edilmişdi.

Qarabağ hamamları sırasında Şuşa hamamlarının xüsusi yeri var. Bu şəhərin on yeddi məhəlləsinin hər birində məscidlə yanaşı hamamlar da olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Şuşa hamamları memarlıq və konstruksiya baxımın-

dan biri digərinə bənzəsə də onlar tikilərkən hər bir məhəllənin relyefi və hamamın tikiləcəyi məkan quruluşu diqqətdə saxlanılmışdır. Bu baxımdan şəhərin Mərdinli məhəlləsindəki Şirinsu hamamı öncül mövqedə durur. Əvvəlcədən onu qeyd edək ki, Şirinsu hamamı tamamilə xalq memarlığı üslubunda inşa edilmişdi.

Tarixi mənbələrə görə hamam 1878-1880-ci illərdə Hacı Rzaqulu bəy Ağakışi bəy oğlu Şəmsibəyov tikdirib. Memarı Kərbəlayi Səfıxan Qarabağıdır. Hamamın "Şirin su" adlanması, Natəvanın hələ 1873-cü ildə Şuşaya çəkdiyi şirin su ilə işləməsindən irəli gəlmişdir. Ancaq bəzən də hamama "Rza bəyin hamamı" da demişlər. Rzaqulu bəyin vəfatından sonra hamamı onun oğlanları Ağakışi bəy və İsmayıl bəy tərəfindən işlədilmişdi. Ona görə də bəzən "Ağakışi bəyin hamamı" da adlandırılmışdır.

Yerli daş materialı ilə hörülmüş hamamın divar qalınlığı 0,60, 1,50 və 2,60 metr arasında dəyişir. Ən qalın divarlarında dərinliyi 1,50 və hündürlüyü 3 metrə malik olan taxçalar (nişalar) quraşdırılmışdı. Belə taxçalar xüsusilə hamamın səkkizbucaqlı formada olan soyunub-geyinmə otağının divarlarındadır. Bu otaqdan fərqli olaraq hamamın digər otaqları düzbucaqlı planda həll edilmişdir. Səkkizbucaqlı formada olan otağın mərkəzində interyerin formasına həmahəng olan hovuz yerləşdirilmişdir ki, bu da otağın daxilində sərin mikroiqlim yaradan amillərdəndir. Hamamda soxsaydı yuyunma otaqları ilə yanaşı, insanların dincəlməsi və mədəni istirahəti üçün çay-kofe otaqları da inşa edilmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şirin su hamamının divarları tamamilə yerli daş materialı ilə hörülmüşdür. Lakin hamamın tağbənd və günbəz örtüklərinin inşasında bişmiş kərpicdən də məharətlə istifadə edilmişdir. XIX əsrin yadigarı olan Şirin su hamamı Qarabağın işğalına qədər yaxşı vəziyyətdə idi. Belə ki, 1992-ci il mayın 8-nə kimi hamam öz funksiyasını daşıyıb. Bu tarixdən sonra, yəni Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən işğal ediləndən sonra, digər abidələr kimi, hamam da ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Şəhər işğaldan azad olunandan sonra Şirin su hamamının da bərpa-təmir işləri Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə memar Ədalət Məmmədov tərəfindən hazırlanmış

Şirin su hamamının bərpadan sonrakı interyeri

Bərdə rayonunun Şirvanlı kənd hamamı

layihə əsasında həyata keçirilib. 2024-cü il martın 10-da Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə hamamın açılışı olub.

Nəticə etibarı ilə onu qeyd edək ki, bütün Şərqdə olduğu kimi, Qarabağ hamamları da isti və soyuq su saxlanan xəzinədən, yuyunma və soyunub-geyinmə otaqlarından ibarətdir. Lakin onlar inşaat materialı, memarlıq və konstruksiya həlli ilə müəyyən özəlliklərə malikdir. Müqayisə üçün deyək ki, Qarabağ hamamları Orta Asiya, İran və digər Şərq ölkələrinin hamamları kimi zəngin ornamentli kaşılarla bəzədilməmişdir. Burada interyerin bəzəyi kimi tağbənd və günbəzləri tamamlayan səlis relyefli xətlərdən məharətlə istifadə edilmişdir. Xüsusilə həndəsi və bəzən də nəbati formada qabarıq və oyma üsulu ilə icra olunan belə ornamentlər bilavasitə hörgü daşları üzərində olduğu üçün, onlar həm də konstruktiv mövqedə dayanıblar. Bu baxımdan, daşdan tikilmiş Qarabağ hamamları ilə türk hamamları arasında oxşarlıq var. ●

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ

*Институт Архитектуры и Искусства НАНА
отдел "Культурология и теория искусств" доцент*

Многогранная культура Азербайджана

Процесс глобализации играет особо важную роль во взаимовлиянии различных культур в единой мировой культуре в период технического информационного развития человечества. Каждая культура отражает внутреннюю специфику, т.е. традиции, обряды, религию, национальные особенности, и неповторима по своей колоритности и разнообразию, и, соприкасаясь с другими культурами, представляет собой их синтез и целостность, а также неповторимость и большую ценность и значимость.

Такая взаимосвязь происходила во все времена человеческого общества: войны, торговые и культурные связи обновляли культуру и вносили новые тенденции в её развитие. В период технико-информационного развития такая взаимосвязь усилилась и приняла масштабный характер, она создала конгломерат культур, где проявляется каждая особенность культуры, и в то же время происходит их взаимопроникновение и синкретизм.

Азербайджан, соединяя многие культуры Востока и Запада, вбирая в себя культуру многих народов, не потерял своей национальной самобытности.

Культура древнего Азербайджана обогатилась учением пророка Заратустры - книгой Авеста, которая формировала в человеке трудолюбие, разделение представлений добра и зла, способствовавшая формированию нравственной самооценки, человечности, дисциплинированности древнего человека. Каждая религия формирует в человеке свои нравственные принципы, где главенствующим яв-

ляется осмысление самого себя, его нравственное совершенствование, а также формирование сильной воли и целеустремлённости в совершении добра. Религия была связана и со сложившимися традициями данного общества. Учение Заратустры оказало большое воздействие и на мировую культуру.

Зороастр стал первым пророком, давшим представление о том, что существует верховный бог - Ахура-Мазда, который является и творцом, и злые силы неподвластны ему. Зороастр учил людей быть добрыми в своих намерениях, мыслях, делах и словах, отвечать за свои поступки, идти по жизни с чистой совестью, сплачивать людей благодаря праздникам, взаимопомощью, поддержкой, забывая о разделении на классы человеческого общества.

Одной из последних и совершенных религий стал ислам, основанный на священной книге - Коране, где содержатся главные жизненные постулаты, посланные на землю посредством пророка Мухаммеда. Ислам был распространен в Азербайджане в средние века. Эта религия вошла в основу исламской

цивилизации, география влияния которой включает обширные территории от Испании до Китая. Идеи пророка Мухаммеда и священной книги мусульман - Корана являются базовой идеологией мусульманской цивилизации, позитивно воздействовавшей на социально-культурное развитие Средневековья. Мусульманская культура способствовала прогрессивному развитию науки и открытию очень многих её законов, она также возродила науку и искусство Античной Греции и Рима и явилась связующим звеном между Античностью и европейским Средневековьем. Азербайджан был также частью этой великой цивилизации и внёс немалый вклад в его развитие.

Расцвет исламской культуры в Азербайджане приходится на период между государством азербайджанских Атабеков (1134-1225), государством Ширавншахов (III век-1501г.) и Сефевидов (1501-1590), в пределах которого он проходит три больших этапа: III-начало XIII в., XIII-XIV вв. и XV-XVI вв. Эпоха XII-XVI вв. характеризуется развитием азербайджанской государственности, социально-экономическим расцветом городов как центров ремесла и торговли (города Баку, Гянджа, Тебриз, Нахчыван, Байлакан, Урмия, Марага и др.), имеющие политические, экономические, культурные отношения со многими странами - от Китая (Великий Шёлковый путь) и Индии до Северной Африки и европейского Средиземноморья, от Аравии до северной Европы. Бурного расцвета переживают естественные и общественные науки, давшие таких учёных-энциклопедистов, как М.Шабустари, Н.Туси, М.Нахичевани, Г.Румлу, И.Мунши, А.Бакуви, А.Марагаи и др., сыгравшие заметную роль также в развитии научной, философской мысли Востока, средневековой и ренессансной Европы. Широкий расцвет характеризует азербайджанское зодчество, градостроительство (ширванская, арранская и нахичеванская школы), тебризская школа миниатюры (С.Мухаммед К.Бехзад, М.Тебризи, Мир Али, создавший каллиграфический

почерк насхи, Садиг бей Афшар, написавший поэтический трактат о живописи "Ганун ос-Совар" и др.) получает широчайшую известность на Востоке, как лучшая страница в истории мирового искусства живописи. В формировании и первоначальном развитии художественного стиля тебризской школы миниатюры переплетались традиции различных школ: Восточного Туркестана - посредством китайских и уйгурских художников, привезённых в Тебриз монгольскими ильханами и арабо-месопотамской живописи через багдадскую школу. [1, с.106-143]

"Азербайджанская школа" поэзии в персоязычной литературе XI-XII в. получает всеобщее признание, где ведущее место принадлежит творчеству гениального поэта Низами Гянджеви (1141-1209), оказавшего большое воздействие на восточную литературу (создаётся огромное количество поэтических подражаний-назире (джаваб-ответ) на его произведения: Алишер Навои, индо-персидс-

кий поэт Амир Хосров Дехлеви и др.) и западную поэзию (Сокровищница тайн и Божественная комедия - Данте; Хосров и Ширин и сонеты о Лауре - Петрарки; Шараф-наме и Освобождённый Иерусалим-Тассо; Игбал-наме и Город солнца - Кампанеллы; Лейли и Меджнун и Ромео и Джульетта - У. Шекспира). Азербайджанская литература процветает и в период монгольского и тимуридского господства. Многие поэты создают свои произведения и на азербайджанском языке, несмотря на то, что поэтическим считался персидский - к ним можно отнести Насими, Физули.

Государство Ширваншахов, основанное ещё в III в., оказало большое влияние не только на культуру Востока, но и Запада, просуществовав очень долго, оказав огромное влияние на развитие культуры Азербайджана и всего мира; в период их правления процветали наука (была основана Ширванская академия, в которой работали известные ученые Востока), искусство (сын Манучехра III - Ахситан, основатель рода Кесранидов, также был меценатом науки и искусства, его период правления характеризовался высоким экономическим взлётом; по его просьбе Низами Гянджеви написал поэму "Лейли и Меджнун"), образование, медицина, расширились дипломатические отношения со многими государствами; ареал и могущество самого государства было очень стойким и влиятельным длительное время. Одно из важных мест среди городов занимал Баку. Он был портовым центром государства Ширваншахов, где происходил торговый обмен товарами, откуда вывозилась нефть, являющаяся горючим средством и лекарством от кожных заболеваний, соль, шафран, марена, шёлк. В 1191 году после землетрясения в Шамахе, где находилась резиденция Ширваншахов, правители переселяются в Баку, на Абшеронский полуостров. Титул "Ширван-шах" обозначает "львиный шах". Символ Ширваншахов - львы - встречаются на различных постройках древнего Баку: башенные камни с надписями из затопленного города Сабаил, где изображены

различные звери, в том числе, и лев с арабскими надписями; изображение четырёх львов геральдического характера на минарете Джума-мечети, а также на стене, разрушенной в 1886 году, в которой изображены два льва, между ними - голова быка. Лев был символом мужества, отваги и непокорности у Ширваншахов. Влияние исламской культуры Ширваншахов оказало влияние и на европейскую культуру, где лев (животное, живущее в жаркой климатической зоне) стал символом мужества: Ричард - львиное сердце, а также многие другие королевские символы: эмблемы, архитектурные постройки, произведения искусства Европы с изображением львов. И даже спустя столетия, когда Ширваншахи потеряли свою власть, в литературных источниках можно встретить характерные особенности продолжения их рода и идей, например, в книге Курбана Саида "Али и Нино".

В начале XVI века возникло государство Сефевидов со столицей в Тебризе, сыгравшее значительную роль в истории Азербайджана. Основателем этого государства был шах Исмаил I (1502-24), который прекрасно разбирался во всех видах искусства мусульманского Востока, отдававший предпочтение тюркскому (азербайджанскому) языку.

В середине XVIII века на территории Азербайджана начался процесс образования независимых государств - ханств. Разные ханства были знамениты различными видами ремесел. Шеки был центром шёлкоткачества (существенную роль в этом сыграли торговые отношения с Китаем), в Ширванском ханстве развивалось производство медной утвари и оружия, в Губинском - ковроткачество и т. д. Исторические условия XVII - XVIII веков нашли своё выражение в культуре Азербайджана.

Большое значение в развитии Азербайджана и его столицы Баку в последующий период сыграла нефтяная промышленность. Нефть в районе Баку добывалась с незапамятных времен. Во второй половине XIX века начался невиданный рост добычи нефти, что привело к процветанию этого города, особенно в XIX-XX веках. Сюда стекается

лучшая интеллигенция не только из Азербайджана, но всего мира, где создаются неповторимые шедевры искусства и науки. В своей монографии "Градостроительство XIX-начала XX веков" Шамиль Фатуллаев пишет: "Крупные города Азербайджана, такие, как Гянджа, Шуша, Шеки до первой половины XIX века по экономическому уровню развития шли впереди Баку, а затем отстали. На рубеже XIX-XX веков он оставил позади себя такие города Ближнего Востока, как Тебриз, Исфаган, Тегеран и другие, что делает особенно ценным изучение тенденций развития Баку как самостоятельного градостроительного организма, выросшего на свободной территории под сенью древней крепости и превратившегося в течение века в огромный капиталистический город" [2, с.4].

XIX-XX век характеризуется взлётом расцвета культуры Азербайджана во всех областях интеллектуальной и творческой деятельности. Рассматривая произведения архитектуры, можно увидеть здесь сочетание различных стилей как Востока, так и Запада, в котором не нарушается гармония. Ярким примером тому служат произведения архитекторов Зивербека Ахмедбекова, Мешади Мирзы Измайлова, Гославского И.В., Плошко И.К., Микаэля Усейнова, Садыга Дадашева и других.

Состоявшийся в Баку в 1926 году I Тюркологический съезд, собравший представителей тюркско-татарских, горских и др. народов, заложил основы латинского алфавита, терминологии и орфографии тюркских народов, глубокого и всестороннего изучения тюркской группы языков, в которую входит и азербайджанский язык, а также развитию тюркологии и всестороннего исследования тюркской культуры. У истоков литературного азербайджанского языка стояли такие выдающиеся ученые и деятели литературы, как М.Ф. Ахундов, Д.Мамедкулизаде, М.А. Сабир, Самед Вургун, Микаил Мушвиг, Джаббар Джаббарлы, Рафик Зека, Мирза Ибрагимов, Мир Джалал Пашаев, Сулейман Рустам, Сулейман Рагимов, Ильяс Эфендиев, Сабит Рахман, Гыльман Илькин, Нариман Гасанзаде,

Бекир Чобанзаде, Ахмед Агаоглу, Абдульазель Демирчизаде, Мамедага Ширалиев, Салим Джафаров, Ага Муса Ахундов, Юсиф Сеидов, Айдын Мамедов, Фирудин Джалилов, Кямал Абдуллаев и др.

В становлении азербайджанской музыки неопенима роль Узеира Гаджибекова, соединившего традиции азербайджанской народной музыки, в частности, мугамов, которые он глубоко исследовал, и классической европейской музыки. В книге Узеира Гаджибекова "Основы азербайджанской народной музыки" во введении проф. М.С.Исмаилов пишет: "Осведомлённость, как в трудах русских и европейских учёных-музыковедов, так и восточных и, в частности, азербайджанских, в наследии Сафиаддина Урмави, Абдуль-Кадира Марагаи, Мир Мохсуна Навваба, отличное знание национального классического мелоса, личная педагогическая практика со студентами с применением собственной теоретической концепции, многочисленные доклады-дискуссии в среде знатоков музыкального наследия Азербайджана с целью выявления правомерности выдвинутой системы, позволили Узеиру Гаджибекову обобщить и научно обосновать выводы своих исследований в труде "Основы азербайджанской народной музыки" [3, с.5]

У народов Востока имеются разновидности макама, которые имеют различные наименования - у турков - так же, как и у арабов - макама, у туркменов и уйгуров - мукам, у азербайджанцев - мугам, у иранцев - дестках.

Основы макама в Средние века на Востоке положил Сафиаддин Урмави - он систематизировал их, и был усовершенствован со стороны Абульгадира Марагаи (азербайджанец). В основу этой системы лёг так называемый "период" - 12 основных макамов, 6 авазов и 24 раздела. Сафиаддин был первым мусульманским композитором, оставившим нотированные записи (примеры, иллюстрирующие его теоретические положения; встречаются также записи оригинальных мелодий). Нотная запись изображена буквами (высота звука) и цифрами (длительность ноты); нотный алфавит состоял из 35 букв (в соот-

ветствии с ладами на грифе лютни (уд)). Блестящий исполнитель на струнных инструментах, Сафиаддин, был также изобретателем некоторых из них (мучни - басовая разновидность уда/лютни, нузга - разновидность канона). Его исследования послужили основой теоретических разработок ряда учёных - музыкантов XIV-XV вв. - аш-Ширази, аль-Амули, аль-Джуджани, Абд аль-Кадир ибн Гаиби, Шихаб ад-дин аль-Аджами и др.

В средние века исламская музыка (арабо-афро-азиатские ритмы и мелодии, (в частности, макамы) оказала огромное влияние на музыку Европы, в частности Испании, Португалии, а также оказала большое влияние на формирование и развитие европейских музыкальных инструментов.

Название двенадцати классических мугамов, а также сами мугамы, подвергались большим изменениям: то, что раньше считали самостоятельным мугамом, у одних народов стало отделом мугама, и наоборот, то, что, раньше называлось отделом - шёбья - стало самостоятельным мугамом. Также одно и то же название мугамов и их отделов у разных народов стало обозначать разные понятия. Единственный мугам, который сумел противостоять сокрушительному влиянию времени и событий, это был и есть мугам "Раст". Устой этого мугама настолько крепки и логичны, что вполне оправдывают значение названия мугама: "Раст" - значит прямой, правильный. Древние музыковеды называют "Раст" матерью мугамов. Мугам "Раст" до наших дней сохранил не только своё название и строй своего звукоряда, но также высоту своей тоники. У всех народов Ближнего Востока мугам "Раст" имеет одно и то же построение, а также одну и ту же высоту тоники. Этой тоникой является соль малой октавы. Нижеследующее сравнение указывает на то, что тон, которому мы теперь даём название - соль малой октавы, ещё в античный период относился к высоте лада "Раст". Так, "арабо-ирано-азербайджанские и европейские музыканты утверждают, что, по понятию древних греков, каждое из

семи небесных тел соответствовало одному из семи тонов, изобретённых Пифагором. Эти тоны следующие:

По-гречески:	По-арабо-ирански:
1. ми - Луна	1. Нава
2. фа - Меркурий	2. Буселик
3. соль - Венера	3. Раст
4. ля - Солнце	4. Ирак
5. си - Марс	5. Ушшак
6. до - Юпитер	6. Зирафкянд
7. ре - Сатурн	7. Рахави [3, с.19-20].

Традицию Узеира Гаджибекова продолжили композиторы Фикрет Амиров, Гара Гараев, Ниязи, Вагиф Мустафазаде и другие выдающиеся деятели культуры Азербайджана. Художественную культуру Азербайджана обогатили Муслим Магомаев, Рашид Бейбутов, Тогрул Нариманбков, Таир Салахов, Омар Эльдаров, Гасан Сеидбейли, Тофик Тагизаде, Насиба Зейналова, Джахангир Зейналов, Анар, Чингиз Абдуллаев, Мая Бадалбейли, Фархад Бадалбейли и многие другие.

Необходимо отметить имена таких учёных, которые сыграли огромную роль в различных открытиях науки - Мир Асадулла Мир-Касимов, Юсиф Мамедалиев, Азад Мирзаджанизаде, Керим Керимов, Сара Ашурбейли, Зия Буньятов, Лютфи Заде и другие.

Культура Азербайджана внесла немалый вклад в сокровищницу мировой культуры. Она характеризуется многообразием, в котором отражается как восточное, так и западное видение, представляющее собой сложную систему, объединённую единой гармонией. ●

Список литературы:

1. Мир-Багирзаде С.А. *Культура исламской цивилизации (Средние века)*. Баку, Элм, 2011, 250 с.
2. Фатуллаев Ш.С. *Градостроительство Баку XIX-начало XX веков*, Ленинград, Стройиздат, 1978, 216 с.
3. Гаджибеков У. *"Основы азербайджанской народной музыки"*, Баку, 1980, 146 с.
4. *Зороастрийцы. Верования и обычаи*. пер. с англ. И.М.Стеблин-Каменский, М., Главная редакция восточной литературы изд-ва "Наука", 1988, 303 с.

Гюльрена МИРЗА КАДЖАР

*Ведущий научный сотрудник отдела "Изобразительного, декоративно-прикладного искусства и геральдики"
Института архитектуры и искусства НАНА,
доктор философии по искусствоведению, доцент*

Искусство, посвященное Родине: скульптор Эмин Гулиев

Основоположник абстракционизма Кандинский говорил, что "во многих отношениях искусство подобно религии". И это так: настоящий художник служит искусству так же истово и искренне, как давний обет служения Господу.

Верно подмечено, что талантливый человек талантлив во всём. Эта мысль приходит на ум, когда смотришь на работы художника Эмина Гулиева: на его скульптуры, живопись, графику и, конечно же, на плоды его многолетней деятельности педагога и наставника молодых любителей художественного творчества. Жизненный и творческий путь художника сложился счастливо, но одновременно был сложен и тернист. Но сложности только обогащают путь, ведь латинская поговорка гласит: "Через тернии к звёздам!"

Выпускник Художественного училища имени А.Азимзаде, Тбилисской академии художеств и аспирантуры Академии художеств СССР, член союзов художников СССР и Азербайджана, арт-директор Центра развития Му Way в Нью-Йорке, скульптор Эмин Гулиев работает с камнем, гипсом, бронзой, эбонитом, деревом, металлом. Он работает также масляными красками и всеми графическими материалами. Но больше всего он работает с молодыми и юными дарованиями.

Эмин Гулиев за работой. 2010 год.

Если заглянуть в творческую лабораторию художника - а это всегда графика - то здесь мы видим множество портретов, лиц детей и супруги Нармины. Любимый образ воплощается множество раз и в разных ипостасях - здесь художник творит и экспериментирует с формой, рисунком, пластическими линиями, средствами выразительности. Здесь истинная свобода, не ограниченная никакими рамками. Форма идеи, гармония и благородство - эти

Портрет Гейдара Алиева. Бронза. 2000 год.

качества, столь наглядно воплотившиеся в стиле его художественных устремлений в различных видах творчества, лежали в основе его натуры и проявляли себя во всём, чем бы не занимался Эмин Гулиев.

Хотелось бы сказать несколько слов о своих далеких воспоминаниях. Шёл 1991 год. Меня пригласил на свадьбу своей дочери Нармины мой родственник Валид Хан Зиядханов. Помню, как я была поражена красотой и сияющей чистотой облика жениха и невесты! Они были так похожи друг на друга именно сиянием счастья и тонкими благородными чертами юных лиц! Редко я видела такое тождество душ! Позже я узнала, что жених - скульптор, сын ныне покойного заслуженного художника Азербайджана Асима Гулиева, изваявшего в соавторстве с главным художником Сумгайыта Вагифом Назировым так называемую визитную карточку города - "Голубя мира", а также памятник Насими в этом городе. Я навсегда запомнила тот радостный вечер, соединивший счастливых красивых молодых людей!

В следующий раз я увидела их уже через много лет на первой персональной выставке Эмина Гулиева 22 августа 2006 года в Выставочном салоне Союза художников имени Самедовой. Залы были полны живописью, графикой и конечно же, станковой скульптурой! В первую очередь это был отчёт перед самим собой, отчёт 45-летнего художника, влюблённого в творчество, ваяние, в художественную выразительность искусства. На выставке было представлено около 100 работ, залы были заполнены зрителями, поклонниками искусства и профессионалами. Выступившие на открытии председатель Союза художников Фархад Халилов и ректор Академии художеств Омар Эльдаров тепло говорили об особенностях творческих устремлений и методе работы состоявшегося мастера.

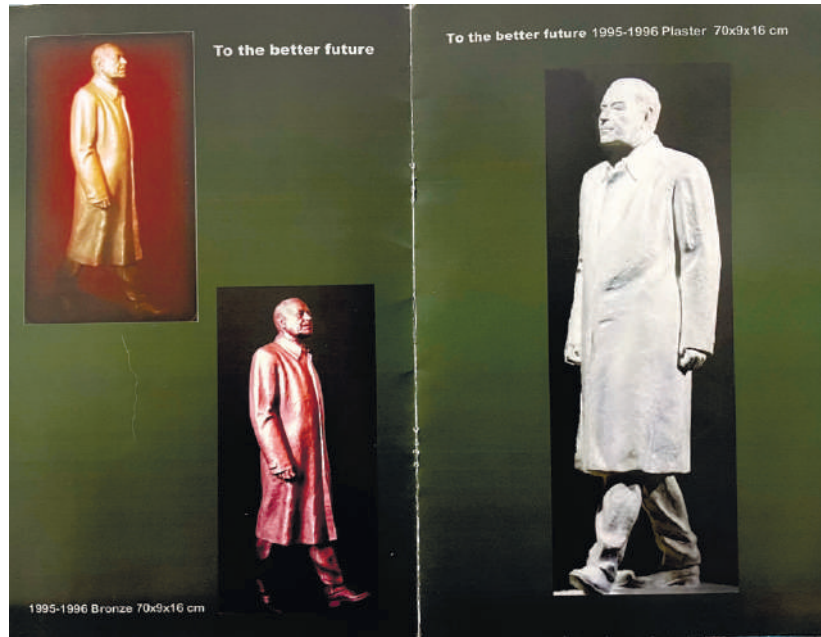
Великий английский художник, внук Зигмунда Фрейда, Люсьен Фрейд говорил: "Всё, что я пишу, - автобиографично, всё это о моей жизни и моём окружении". Именно обстоятельства жизни повернулись так, что молодой семье Гулиевых пришлось переехать в Нью-Йорк. В интервью, данном Афет Ислам в 2023 году, Эмин Гулиев рассказывает: "В Нью-Йорке я живу с семьей с 2006 года. Моя супруга Нармина Зиядлы является сотрудницей ООН, работала комиссаром в разных странах. Мой переезд, конечно же, повлиял

Джавад Хан. 2000 год.

Портрет Гейдара Алиева. 2002 год.

Разворот каталога выставки Эмина Гулиева в Нью-Йорке.

на композиции и материалы моего творчества. Обилие впечатлений и отсутствие мастерской, где можно было бы создавать скульптурные композиции, направило меня больше в сторону живописи, которой, кстати, я занимался и раньше. В те годы у меня появилась серия работ, посвященных Нью-Йорку, которые не раз выставлялись в Штатах. А в 2019-м на Манхэттене состоялась моя персональная выставка, где я представил все свои работы, включая и скульптуру, в том числе и те, что я привез из Баку. В общей сложности у меня прошло шесть выставок в Нью-Йорке. После проведенных выставок я решил преподавать, потому что всегда чувствовал в себе потребность поделиться своими знаниями и тем, чему я могу научить детей. Помню, как отец учил меня ваянию. Также запомнился первый учитель скульптуры в кружке Дворца пионеров Намик Дадашев, автор памятника Фикрету Амирову. Я и раньше охотно делился советами с начинающими художниками и уже восемь лет работаю арт-директором Нью-йоркского центра развития My Way ("Мой путь"), где преподаю скульптуру, живопись и рисунок. Здесь занимаются дети с четырех лет и вплоть до студентов колледжа, наряду с американскими детьми есть большое количество детей из Азербайджана. Каждый год в Нью-

Йорке мы проводим выставки, посвященные нашей исторической родине. Также у нас прошло несколько выставок в Баку, где американские дети посвящали свои работы азербайджанской истории, культуре и традициям. Например, в прошлом году в Baku Book Center мы провели выставку, посвященную Победе Азербайджана в 44-дневной войне. 8 апреля 2023 года состоялась наша последняя выставка в том же Baku Book Center, и посвятили мы ее 100-летию юбилею нашего общенационального лидера Гейдара Алиева".

Эмин Гулиев много лет лепил восхищавший его образ вождя, хотя это и было невероятно трудно. В интервью Афет Ислам скульптор рассказывает: "В то время, когда я учился в школе №6 Баку, у руля республики находился Гейдар Алиев, он был первым секретарем ЦК КП Азербайджана. Наша республика выделялась среди остальных союзных республик, была одной из самых развитых и цветущих. В 1993 году я был свидетелем триумфального возвращения Гейдара Алиева во власть, и, конечно же, этот факт сыграл решающую роль в будущих победах нашей страны. Я слепил его сидящим в кресле, когда наш общенациональный лидер еще здравствовал, т.е. я никогда не работал над образом после его смерти. Эту статуэтку очень многие

Портрет Гейдара Алиева. Бронза. 2000 год.

Нью-Йоркская газета "Новый Рубеж" (Newfront.US) Декабрь, 2016.

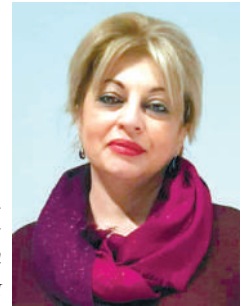
высокопоставленные лица государства просят у меня, она стоит в кабинетах наших парламентариев. А делал я ее, часами просматривая телевизионные кадры с участием Гейдара Алиева. Я всегда гордился им и обращал внимание на все его жесты, движения, манеру разговора с разными по рангу людьми. Сделал его скульптуру в нескольких позах - сидящим, стоящим, идущим вперед с поднятой головой. Естественно, столь яркая и харизматичная фигура не могла не заинтересовать меня как скульптора и художника, и поэтому, еще в Баку, я посвятил нашему лидеру шесть скульптурных композиций, которые затем экспонировал на персональной выставке в Баку в 2006 году. Все эти работы в настоящее время находятся в частных коллекциях. Работу над ними я причисляю к одному из интереснейших и значительных этапов моего творчества. Уже в Нью-Йорке я опубликовал небольшую брошюру, посвященную этим скульптурам. Как гражданин Азербайджана я всегда с уважением чту память нашего лидера, горжусь и восхищаюсь этим гениальным человеком". Действительно, эти образы общенационального лидера - одни из наиболее выразительных и достоверных образов Гейдара Алиева в искусстве.

Эмин Гулиев знаменит также и как создатель образа Джавад хана. Он рассказывает: "Еще со студенческих лет я знал историю этого бесстрашного полководца. Кстати, мой тесть Валид Зиядлы является правнуком Джавад хана, и семейные предания, передаваемые из поколения в поколение, привели к тому, что этот образ еще сильнее захватил меня. Мне всегда импонировали образы смелых людей, которые бросают вызов судьбе и обществу, а Джавад хан повел за собой небольшое войско против огромной армии противника, зная, что погибнет в неравном бою. Я прочитал множество исторических исследований по этой теме. Несколько лет назад из более чем тридцати представленных работ мы вместе со скульптором Джавидом Алиевым, с которым вместе учились, выиграли конкурс на создание скульптуры Джавад хана в Гяндже, и она была принята Министерством культуры. Две мои работы - портрет и статуя на коне - хранятся в Музее истории Азербайджана. Кстати, скульптура Джавад хана на коне была одобрена Президентом Ильхамом Алиевым в качестве памятника в городе Гяндже. Он пока не установлен, но, думаю, это дело времени".

Летом 2025 года в Нью-Йорке в постоянном представительстве Азербайджана при ООН Эмину Гулиеву была вручена медаль "За заслуги в диаспорской деятельности". Это прекрасная награда за многолетнее служение Отечеству!

Величайший английский художник Фрэнсис Бэкон говорил:

"Думаю, жизнь не имеет смысла, мы рождаемся, и мы умираем, и между этими точками мы придаём смысл бытию только тем, что мы делаем". Все, что делает Эмин Гулиев, связано с Искусством. И его Искусство посвящено Родине - Азербайджану. Поздравляем с юбилеем, Маэстро! ●

Фарида ШАМСИ

*Национальный Музей Истории Азербайджана
Заведующая отделом инноваций и образовательных программ*

Многогранная деятельность Сары Ашурбейли в контексте развития исторической науки и музейного дела Азербайджана

Сара ханум была женщиной, достойной возведения ее на пьедестал за то, что, пройдя тяжелый жизненный путь, испытав горечь унижений, сохранила свое человеческое достоинство, доброту, высокую нравственность и душевную чистоту.

*Наиля Велиханлы,
академик, директор Национального
музея истории Азербайджана*

В этом году исполняется 120 лет со дня рождения выдающегося историка, музейного работника, художника - личности неординарной и многогранной, Сары Балабек гызы Ашурбейли. Вероятнее всего, такая разносторонность связана с ее происхождением, полученным образованием, жизнью и деятельностью. Сара Ашурбейли родилась 27 января 1906 года в Баку в семье нефтепромышленника Балабека Ашурбекова - представителя знаменитого рода Ашурбековых. Она прожила долгую и насыщенную жизнь, умерла 17 июля 2001 года в Баку в возрасте 95 лет. Сара ханум получила блестящее образование: в 1925 году окончила французский колледж Жанны д'Арк в Стамбуле; в 1930 году - факультет востоковедения Бакинского государственного университета; в 1941 году - факультет иностранных языков Азербайджанского педагогического институ-

та. Она отлично знала семь языков - азербайджанский, русский, французский, немецкий, английский, арабский и персидский - что помогало ей в исторических исследованиях.

После окончания университета Сара Ашурбейли посвятила себя научной и музейной работе: работала заведующей отделом средневековой истории в Музее истории Азербайджана; затем была старшим научным сотрудником в Институте востоковедения и Институте истории Академии наук Азербайджана; с 1993 года до конца своей жизни работала в Институте археологии и этнографии АН Азербайджана.

В жизни Сары ханум часто происходили необъяснимые, символические события. Таким событием была ее связь с особняком известного нефтепромышленника и благотворителя Г.З.Тагиева. Судьба Сары ханум, ее семьи и судьба этого здания и семьи Тагие-

С.Ашурбейли среди коллег в Музее истории Азербайджана

вых переплетались не раз. По воспоминаниям родственника Сары ханум Рамиза Ашурли, и особняк Гаджи Зейналабдин Тагиева, и особняк Теймурбека Ашурбекова проектировал один и тот же архитектор - Иосиф Гославский, у них был один и тот же повар Али Рза, братья Балабек и Алибек были соучредителями "Нефтепромышленного общества Г.З.Тагиева и К", а Алибек был также членом Совета Бакинского купеческого банка, созданного Тагиевым. Мать Сары ханум - Исмет ханум дружила с Сарой ханум Тагиевой, а внучка Гаджи Зейналабдина Сафия ханум дружила с Сарой ханум Ашурбейли. И волею судеб в этом же здании, где располагался Азербайджанский государственный музей истории в 1928 году, будучи студенткой, Сара ханум начала свою трудовую деятельность как технический работник в историко-этнографическом отделе, руководителем которого была Мария Кулиева. Здесь Сара ханум проявила себя как хороший художник и декоратор, участвовала в создании экспозиции. Сара ханум также активно принимала участие в создании путеводителя, описывающего жизнь различных национальностей, проживавших в Азербайджане. Благодаря своим знаниям и умению работать с историческими материалами, Сара ханум Ашурбейли сумела выделиться из технического работника в научного. Так с 1931 года по 1958 год Сара ханум с некоторыми временными интервалами стала

заниматься научной работой в Азербайджанском государственном музее.

В 1955 году по поручению вице-президента Академии наук Азербайджанской ССР Самеда Вургунна Сара ханум была назначена заведующей отделом средневековья и фонда нумизматики Музея истории Азербайджана.

В годы деятельности в Музее истории С.Ашурбейли принимала активное участие в составлении тематико-экспозиционного плана, по материалам музея ею было написано множество научных статей, были проведены выставки, относящиеся к истории Азербайджана эпохи средневековья и параллельно она вела экскурсии. Когда музей посещали зарубежные делегации, она проводила экскурсии для них. И всякий раз гости бывали поражены, когда Сара ханум перед началом экскурсии спрашивала у них, на каком языке они хотели бы услышать комментарии, на английском, французском, немецком... Или, может быть, на арабском или фарси?

Музейная деятельность Сары Ашурбейли выходила за рамки сугубо административной или экспозиционной работы. Для неё музей являлся важным институтом формирования исторической памяти общества. Она придавала большое значение научной интерпретации экспонатов, считая недопустимым их представление без исторического контекста. Под её руководством велась работа по уточнению датировок, атрибуции предметов быта, ору-

жия, архитектурных фрагментов. Ашурбейли стремилась показать связь материальной культуры с социальными процессами, экономикой и мировоззрением эпохи. Этот подход соответствовал лучшим традициям академического музееведения и способствовал повышению научного уровня музейных экспозиций, делая их доступными и понятными для широкой аудитории.

Сара ханум Ашурбейли известна как выдающийся историк. Свою научную деятельность она начала с 1933 по 1937 г.г. как младший научный сотрудник Института истории Азербайджанского филиала Академии наук СССР (АзФАН). В 1944 г. была приглашена на работу в Институт истории АН Азерб.ССР в качестве и.о. старшего научного сотрудника и работала там по совместительству до октября 1947 г. С 1949 по 1958 г.г. - старший преподаватель на кафедре иностранных языков в Азгосконсерватории. После защиты диссертации 27 мая 1949г. в Институте востоковедения в Ленинграде ей была присвоена ученая степень кандидата исторических наук. С 1958 по 1961 год она была старшим научным сотрудником Института востоковедения АН Азербайджана. С 1961г. работала старшим научным сотрудником Института истории АН Азербайджана. После защиты диссертации 10 декабря 1965 г. в Тбилиси ей была присвоена ученая степень доктора исторических наук. В 1972 - 1974 г.г. заведывала отделом средних веков Института истории АН. С 1993 г. до конца жизни работала ведущим научным сотрудником Института археологии и этнографии АН Азербайджана. С.Ашурбейли известна как исследователь истории средних веков, особенно истории города Баку, который для неё был не просто объектом исследования, но и пространством личной и интеллектуальной биографии. В её работах город предстает как динамичная историческая структура, формировавшаяся под воздействием географических, экономических и культурных факторов. Ашурбейли рассматривала Баку как важный узел международных связей, расположенный на пересече-

С.Ашурбейли знакомит гостя из Индии с экспозицией (6 декабря 1957 г.)

нии торговых путей Каспийского региона. В своих работах она подчеркивала роль города Баку в системе средневековой торговли между Востоком и Западом.

В ее научное наследие входят четыре монографии, в т.ч. "Государство Ширваншахов" и "История города Баку", свыше 100 научных статей, опубликованных во Франции, Турции, Индии, Китае, России, Грузии, свыше 20 статей для Азербайджанской энциклопедии, статьи для многотомной "Истории Азербайджана", переводы научных трудов иностранных авторов и т.д.

Ее труды стали фундаментальными для понимания истории этих эпох и ее подход в научных исследованиях позволил выйти за рамки локальной истории и включить развитие Баку в более широкий евразийский контекст. Важно отметить, что в исследованиях С.Ашурбейли история Баку тесно связана с анализом его архитектурного облика. Описания крепостных сооружений, квартальной застройки, культовых памятников отличаются точностью и наглядностью, что во многом объясняется её художественным мышлением.

Одной из сильных сторон научного метода Сары Ашурбейли было умение работать с разнообразными источниками. В её исследованиях органично сочетались письменные свидетельства средневековых хронистов, данные археологических раскопок и материалы музейных коллекций.

Помимо научной деятельности, Сара ханум была талантливым художником и музыкантом. Первоначальные уроки рисования, полученные ею во французском колледже имени Жанны д'Арк в Стамбуле, а затем окончание Бакинского художественного техникума (1941) дали ей возможность хотя бы частично реализовать ту созидательную миссию, которую она носила в своей душе. Правда, художественное наследие Сары ханум не отличается особым богатством. Ее ранняя деятельность была связана с Азербайджанским государственным драматическим театром. В 1941-1945 годах она работала здесь художником и декоратором.

Ее "Натюрморт", написанный в 1941 году как дипломная работа, можно считать одним из наиболее запоминающихся образцов ее художественного наследия. Соединив на фоне цветастой ткани различные фрукты, она связала их с древней медной и фарфоровой посудой и сумела добиться цельной выразительности произведения.

В жанре пейзажа были написаны еще три произведения художницы. Это полотна "Дворец Шекинских ханов", "Шекинский пейзаж" и "Гейгель". В этих картинах, выполненных в светлой цветовой гамме, отчетливо ощущается,

"Натюрморт" (96x77)

"Дворец шекинских ханов" (50x70)

как красота природы обретает яркий и запоминающийся художественный облик. В голубых водах озера отражается живописный ландшафт, окружающий Гейгель, и Сара ханум сумела придать этому источнику природной красоты - одному из чудес природы - поистине завораживающий, прекрасный вид и на полотне.

Работа "Шекинский пейзаж" отражает историко-этнографическую ауру шекинской улицы с домами под красной черепицей. Это полотно в настоящее время находится в коллекции Национального музея искусств Азербайджана.

Еще одно произведение художницы, хранящееся в одном из бакинских музеев, называется "Сбор винограда". В многообразной сюжетной композиции изображен процесс сбора винограда на Абшероне. И в этой работе Сара ханум, используя способность цвета формировать настроение, сумела создать уникальное полотно.

В целом, несмотря на немногочисленность живописного наследия Сары ханум Ашурбейли, нет сомнений в том, что оно является образцом высокого мастерства и достойным вкладом в историю развития национального изобразительного искусств. В 1946 году она была избрана членом Союза художников Азербайджана, что подтверждает её признание как профессионального художника. Она также работала преподавателем и деканом в вузах, читала лекции по истории, культуре и языкам, а в годы войны поддерживала себя и семью преподаванием иностранных языков.

Озеро "Гёй-Гель" (33x44 см)

Влияние Сары Ашурбейли на развитие исторической науки не ограничивается её собственными публикациями. Её научные идеи, методы работы с источниками и подход к интерпретации исторического материала были восприняты учениками и последователями.

Через педагогическую и научно-консультативную деятельность она способствовала формированию устойчивой исследовательской традиции, ориентированной на комплексное изучение истории и культуры Азербайджана. За свой вклад в науку и культуру Сара Ашурбейли получила Государственную премию Азербайджана, орден "Шохрат", орден "Шяряф", звание заслуженного научного деятеля и почётного доктора университета "Хазар". Сара Ашурбейли оставила после себя богатое научное и культурное наследие - книги, статьи, картины и учебные материалы, которые продолжают служить источниками знаний о средневековой истории Азербайджана. Её память ежегодно чествуют в музеях и научных институтах страны.

В Национальном музее истории Азербайджана в Фонде документальных источников, хранятся материалы о жизни и деятельности Сары ханум Ашурбейли (Инв.№№2617-2624), в Фонде изобразительных материалов музея хранится картина "Гёй-Гель" (Инв.№ IF-1). В музее систематически проводятся конференции, мероприятия, выставки, посвященные Саре ханум, ее наследие изучается, на основании ее работ музейными работниками публикуются статьи.

Конечно, в одной публикации невозможно отразить всю многогранность этой личности, ее жизнь и ее судьба стали отражением тех перепетий, которыми был наполнен XX век, но несмотря на все трудности, Сара ханум Ашурбейли навсегда осталась в памяти потомков как Человек с большой буквы, "маленькой женщиной с характером Наполеона", как называл ее академик Зия Буниятов. О ней написано и сказано много, сняты передачи, изданы книги, но все равно невозможно оценить ее вклад в исследование истории нашей страны. Подводя итог, следует подчеркнуть, что деятельность Сары Ашурбейли представляет собой значимое явление в истории науки и культуры Азербайджана XX века. Её научные исследования, музейная работа и художественное творчество образуют единую систему, основанную на глубоком понимании исторического процесса и уважении к культурному наследию. ●

Список литературы:

- Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 2011; Ваки-2011, Эмин Мамедов "Неутомимый ученый - историк и востоковед Сара Балабек гызы Ашурбейли (1906-2001)", səh.345
- Фонд изобразительных материалов Национального музея истории Азербайджана
- <http://www.sara-ashurbeyli.info/article> Мемориальный сайт Сары Ашурбековой

Zaur ƏLİYEV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ermənilərin saxta tarixi - Xosrov meşəsi yalanı

Son dövrlərdə Qərbi Azərbaycan tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın qədim, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar indi Ermənistan Respublikası kimi tanınsa da, onun ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bu faktı həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri - qədim yaşayış məskənləri, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pır və ocaqlar da təsdiq edir.

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Vədi rayonunda tarixi adı "Xosrov meşə sahəsi" olan və ermənilərin "Xosrov (Gərn) Dövlət Təbiət Qoruğu" adlı bir yer var. Ermənilər sosial mediada və "tədqiqatlarında" bu meşənin qədim ermənilər üçün salındığını iddia edirlər. Fikir verin cümləyə:

"Bura 334-338-ci illərdə yaradılmış və Ermənistan kralı II Xosrov Kotakin şərəfinə "Xosrov Meşəsi" adlandırılmışdır. Xosrov Meşəsi Dövlət Qoruğu 1958-ci ildə yaradılmışdır."

Qeyd edim ki, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə İrəvan ərazisində, meşəyə yaxın bir ərazidə Xosrov adlı kəndin olmasına dair istinadlar var. İcmalda qeyd edilir ki, 1873-cü ildə 155 nəfər azərbaycanlı bu kəndin sakini idi. Rusiya Azərbaycanı işğal edəndən sonra, ordan soydaşlarımız qovulmuşdur və 1930-cu ildə kənd ləğv edilib və bu gün də xarabalıqları qalmaqdadır.

Lakin yerli və xarici araşdırmaçılar qeyd edirlər ki, "Xosrov meşəsi"nin adı IV əsrdə yaşamış II Xosrovun adı ilə bağlıdır. Ehtimal olunur ki, Xosrov bu ərazidə çoxlu miqdarda ağac əkərək ərazini meşə sahəsinə çevirmişdir. (1, s.8)

Məlumat üçün bildirim ki, Sasani imperiyasının sonuncu şahənşahı II Xosrov Pərviz 628-ci ildə öz oğlu II Qubad Şuriyə tərəfindən gecə yataqda ikən qətlə yetirilənə qədər imperiyaya başçılıq edib.

II Xosrovun Adurbadaqana tez-tez səfər etməsi və bu vilayətə xüsusi qiymət verməsi bu dövrdən bəhs edən əksər pəhləvi mənbələrində əks olunmuşdur. Pəhləvilərə aid qaynaqlarda yazılır ki, II Xosrov səfərlərin birində Adurbadaqan ölkəsindən Turandoxt adlı qızla ailə qurub.

Tədqiqatçı Məhəmməd Əliyev yazır ki, "Onların izdivacdən bir qızı dünyaya gəlmiş, adını da II

İRƏVAN QUBERNİYASI (XIX əsrin II yarısı- XX əsrin əvvəlləri)

Xosrov özü Azərmdox - "Odlar qızı" qoymuşdu" (2, s.128)

Pəhləvilərin istinadları belə təsdiq edir ki, o dövrdə bu coğrafiyada nəinki Ermənistan adlı dövlət və yer adı olmuşdur, hətta erməni-hay deyilən bir millət adına rast gəlinməyib.

Qeyd edim ki, Xosrov adı, müasir İranın qədim mifologiyası ilə əlaqəli Şərq mənşəli kişi adıdır. Bu ad "od axınına qurban atan" deməkdir. Key-Xosrov, Zərdüşt Avestasında adı çəkilən, indiki Cənubi Azərbaycan əyaləti yaşayan şahənşah idi. 1-ci Xosrov Ənuşirəvandan fərqli olaraq adil hökmdar kimi tanınmayıb, əksinə, qəddar hökmdar olaraq xəzinəsini doldurub. (3, s.56-59)

Firdovsi "Şahnamə" əsərində onu böyük xəzinə sahibi olmasını təsdiq edir və hətta ərəb mənbələri yazır ki, İslamın ilk dövründə Məhəmməd Peyğəmbər(s)-in onu müsəlman olması üçün dəvət məktubunu elçilərin gözü qarşısında cırıb atıb.

1180-ci ildə dahi Nizami "Xosrov və Şirin" poemasını yazıb. Əsərdə Nizami Gəncəvi çalışıb ki, II Xosrovun Azərbaycan coğrafiyası ilə əlaqəsini yazsın ki, pers və digərləri istinad edəndə məhz Azərbaycana etsinlər.

Araşdırmaçı Xəlil Yusifli hesab edir ki, bu əsər, əslində, bir Azərbaycannamə, bəlkə də bir Qarabağnamədir.

Hazırda burada bir çox tarixi və təbii abidələr mövcuddur. Ərazidə mağaralar, şelalələr, qədim və orta əsrə aid monastırlar, kilsələr var. Mağaralarda olan rəsmlərin əksəriyyətində insanları ov və döyüş, torpağın becərilməsi, yarışlar və rəqslər səhnələrində, eləcə də mifoloji varlıqlar - vişaplar (əjdahalar) təsvir edilmişdir.

Qədim Azərbaycanda Əjdaha gecə və qaranlığı simvolizə edən ayı udmaqla günəşin qalib gəlməsini və xeyirin şər üzərindəki zəfərini ifadə edir. Əjdaha Türk-İslam əlyazmalarında bütün dövrlər üzrə çox rastlanan motivlərdəndir. Bəzi mağara rəsmlərində analara, əcdadlara, qəhrəmanlara, ruhlara, məhsuldarlığa və zamana sitayiş əks olunur. Erməni mifoloji və tarixi sənədlərində bu cürə motivlər yoxdur. Ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Xosrov meşəsinin erməniləşdirməsi isə tarixi saxtakarlıqdan başqa bir şey deyil. Ermənistan

ərazisindəki Azərbaycana məxsus tarixi və mədəni irs real olaraq mədəni soyqırımına məruz qalır. (4, s.25)

Bu gün 29,196 hektardan çox ərazini əhatə edir və bu, bir çox nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlər, o cümlədən, bəbir və bir çox başqaları üçün sığınacaq verir. Qərbi Azərbaycanın faunasına 450 növ onurğalılar, 10 mindən çox növ onurğasızlar, 304 növ quşlar, 24 növ balıqlar, 20 növ ilanlar və bir çox başqa növlər daxildir. Qərbi Azərbaycan meşələrində cüyür, Suriya ayısı, meşə pişiyi, tülkü, vaşaq, bəbir, Ussuri xallı maralı yaşayır. Avropada tanınan quşların demək olar ki, üçdə ikisini Qərbi Azərbaycanda müşahidə etmək olar. Relyef əsasən dağlıqdır, sürətlə axan çaylar və seyrək meşələr var. Sözügedən coğrafiyanın ən yüksək nöqtəsi Alagöz dağı (4090 m), ən aşağı nöqtəsi Debed dərəsidir (375 m).

Xosrov Meşə Qoruğu 1900-dən çox bitki və 280 heyvan növü ilə zəngin biomüxtəlifliyi ilə tanınır.

Xosrov kəndinin mərkəzi hissəsində eramızın IV yüzilinə aid alban məbədi ucalmış, hündürlüyü 10 metrə çatan, dördkünc olan bu tikili yarıya qədər sökülmüşdü. Yeri sal daşlarla örtülü idi. Daşnaklar bu kəndin evlərini, tikililərini kürüyüb Xosrov çayının "Kilsə dərəsi"nə tökəndə həmin məbədin yazılı, naxışlı lövhələrini, daşlarını söküb İrəvan şəhərinə aparıblar. (5, s.1) ●

Ədəbiyyat:

- Əziz Yusif oğlu Ələkbərli. *Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 272 səh.*
- Məhəmməd Əliyev. *Azərmdox - Sasani dövlətinin qadın imperatoru. İpək Yolu, No.4, 2020*
- Pourshariati P. *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran. London and New York. I.B.Tauris. 2008*
- M.Süleymanov. *İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, V., 1997,*
- *Xosrov kəndində alban məbədi <https://qerbiazərbaycanirsi.az/az/catalog/xosrov-kendinde-alban-mebedi>*

Şahvələd ƏLİYEV

AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Coğrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bahar ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
iqtisadçı

Nazim TAPDIQOĞLU
(VƏLİŞOV)

AR ETN Coğrafiya
İnstitutunun dissertantı

Goranboy rayonunun turizm-rekreasiya ehtiyatları və tarixi-mədəni irsi

Azərbaycan Respublikasının qərb hissəsində yerləşən Goranboy rayonu əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatları və zəngin tarixi irsi ilə də seçilir. Rayon qərbdən Göygöl, şimal və şimal-qərbdən Samux, şərqdən Yevlax, cənubdan Tərtər, cənub-qərbdən isə Kəlbəcər və Ağdərə rayonları ilə həmsərhəddir. Şimal sərhədi Mingəçevir su anbarına qədər uzanır. Rayonun Naftalan kurort zonasına yaxınlığı, Korçay Dövlət Təbiət Qoruğunun mövcudluğu və zəngin tarixi-mədəni irsi onun sağlamlıq, ekoloji və mədəni turizm istiqamətlərində inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Relyef baxımından ərazi şimal-şərqdə düzənlik, cənub-qərbdə isə dağlıq xarakter daşıyır. Dağətəyi sahələr qobu və dərələrlə parçalanmışdır ki, bu da landsaft müxtəlifliyini artırır və rekreasiya baxımından cəlbedici şərait yaradır.

Təbii-coğrafi şərait və rekreasiya ehtiyatları. Rayon ərazisində qışı quraq keçən yarımsəhra və quru bozqır iqlimi üstünlük təşkil edir. Dağlıq zonalarda isə mülayim-isti və soyuq iqlim tipləri formalaşmışdır. Bu iqlim müxtəlifliyi torpaq və bitki örtüyünün məkan üzrə differensiasiyasına səbəb olmuşdur.

Bitki örtüyü əsasən yovşanlı-şoranlı komplekslərdən ibarətdir. Efemer bitkilər geniş yayılmışdır. Fauna müxtəlifliyi ilə seçilən ərazidə ceyran,

dovşan, tülkü, çaqqal, canavar, kəklik və turac kimi növlər mövcuddur. Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qoruq nadir növlərin qorunması və ekoturizm marşrutlarının təşkili üçün mühüm resursdur.

Rayonun hidroqrafik şəbəkəsi Kür hövzəsinə daxildir. Əsas çaylar Gorançay, Kürəkçay, Korçay və Qaraçaydır. Gorançay mənbəyini Murovdağ silsiləsindən, 3100 m yüksəklikdən götürür, uzunluğu 81 km-dir və suvarmada geniş istifadə olunur. Kürəkçay isə 108 km uzunluğa malik olub həm təsərrüfat, həm də içməli su təminatında mühüm rol oynayır. Hidronimlərin etimologiyası qədim türk dilləri ilə əlaqələndirilir ki, bu da regionun etnik-tarixi köklərini əks etdirir.

Şəkil 1. Goranboy rayonunun coğrafi mövqeyi

Etnotoponimlər və tarixi-coğrafi izlər. Goranboy rayonu zəngin etnotoponimik sistemə malikdir. Qaşaltı Qaraqoyunlu, Tapqaraqoyunlu, Qırıqlı kimi oykonimlər qədim türk tayfa adları ilə bağlıdır. Qırıqlı toponimi Qırıq/Qırax tayfasının adı ilə əlaqələndirilir və bu etnonim Azərbaycanla yanaşı, digər türk coğrafiyalarında da geniş yayılmışdır. Tapqaraqoyunlu adı Tapqar tayfasının Qaraqoyunlu konfederasiyasına daxil olduğunu göstərir. Quşçu komponentli toponimlər qədim köç yolları və yaylaq-qışlaq sistemi ilə bağlıdır. Bu fakt Goranboy ərazisinin Qarabağ düzənliyi ilə Kiçik Qafqaz arasında mövsümi miqrasiya zonası olduğunu göstərir. Toponimlərin sabitliyi regionun etnik tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbədir.

Arxeoloji və memarlıq abidələri. Rayon ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada insan məskənlərinin e.ə. I minilliyə qədər uzandığını göstərir. Ərazi tarixən Qafqaz Albaniyası, Şəddadilər, Elxanilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, Səfəvilər və Gəncə xanlığı-

nın tərkibində olmuşdur. Mühüm abidələrə Qoçtəpə (tunc dövrü), Təpəyazılan yaşayış yeri, Tosal ocağı, Borsunlu və Mollavələdli türbələri, Kürəkçay qalaları, Şətəl şəhər yeri və Gülüstən qalası daxildir. Gülüstən qalası XII əsrdə Murovdağın ətəyində, 1700 m yüksəklikdə inşa edilmişdir. Müdafiə xarakterli bu qala 1813-cü ildə Rusiya-İran arasında Gülüstən sülh müqaviləsinin imzalandığı məkan kimi mühüm siyasi əhəmiyyətə malikdir. Qalanın memarlıq-plan quruluşu, gizli su yolu və müdafiə sistemləri orta əsr istehkam memarlığının tipik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Xudu baba türbəsi isə Arran memarlıq məktəbinin səciyyəvi nümunələrindəndir. Tikintidə çay daşı və bişmiş kərpicin birgə istifadəsi Gəncə hörgü üslubunun elementlərini nümayiş etdirir.

Turizm potensialının funksional qiymətləndirilməsi. Goranboy rayonunun turizm potensialı üç əsas istiqamətdə qiymətləndirilə bilər:

1. Sağlamlıq turizmi - Naftalan müalicəvi neft yatağına yaxınlıq bu istiqamətin əsas üstünlüyüdür. Goran və Qazanbulaq qəsəbələrində isti su mənbələri fəaliyyət göstərir.

2. Ekoloji turizm - Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu və dağətəyi landşaft sahələri ekoturizm və müşahidə turizmi üçün əlverişli imkanlar yaradır.

3. Mədəni-tarixi turizm - Gülüstən qalası, Şətəl şəhər yeri və türbələr tarixi marşrutların formalaşdırılması üçün əsas resurslardır.

Rayonun Gəncə şəhərinə yaxınlığı və nəqliyyat əlçatanlığı turizm axınının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Turizm fəallığı əsasən yaz və yay mövsümünə təsadüf edir.

Tarix-memarlıq abidələri. Rayon ərazisi zəngin tarix-memarlıq abidələri ilə seçilir. Bunlara Qoçtəpə (tunc dövrü) yaşayış yeri, Təpəyazılan orta əsr məskəni, Balakürd kəndi yaxınlığındakı VII-VIII əsrlərə aid "Tosal ocağı" abidəsi, Qızılhacılı məscidi (XVIII-XIX əsrlər), Borsunlu türbəsi (XIII-XIV əsrlər), Mollavələdli türbəsi (VII-XIII əsrlər), Kürəkçay qalaları, Şətəl (Şətəl) şəhər yeri və Gülüstən qalası (XII-XVII əsrlər) xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə Gülüstan qalası mühüm tarixi-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Qala XII əsrdə Murovdağ silsiləsinin ətəyində, dəniz səviyyəsindən 1700 m yüksəklikdə inşa edilmiş və 1813-cü ildə Rusiya-İran arasında Gülüstan sülh müqaviləsinin imzalandığı məkan kimi tarixə düşmüşdür.

Rayonun Səfikürd kəndinin qəbiristanlığında yerləşən Xudu baba türbəsi XVII əsrdə hörülüb. Memarlıq tarixində Gəncə hörgüsü adı ilə tanınan bu tikinti üslubunun əsas xüsusiyyəti çay daşının bişmiş kərpiclə birlikdə müəyyən naxış şəklində işlədilməsidir. Türbə kənd qəbiristanlığında Aran memarlıq üslubunda, yəni çay daşı ilə bişmiş kərpicin birlikdə naxış şəklində işlədilməsi ilə hörülmüşdür. Divarın hündürlüyü 2,2 m, bişmiş kərpiclə hörülmüş gumbəzin hündürlüyü 2 m, türbənin ümumi hündürlüyü 4,3 m-dir. Hər tərəfindən eni 95 sm, aralarındakı divar 23 sm, olan üstü ürək formalı üç guşə olmaqla 6 guşəsi, hər iki tərəfində kiçik pəncərələr (50 x 35 sm) var. Qapının hündürlüyü 1 m, eni 50 sm, divarın eni 40 sm, tikintidə istifadə olunmuş kərpiclərin ölçüsü 20 x 24 x 4 sm-dir. Türbənin hörülməsində süd, yumurta və irəmə torpağının qarışığından, içərisinin suvağında isə gəcdən istifadə olunmuşdur. Mənbənin bildirdiyinə görə, XVII - XVIII əsrlərdə Səfikürddə yaşamış Xudu pəhləvanın adı ilə "Xudu baba türbəsi" adlandırılmışdır. Bu tarixə bir az aydınlıq gətirərsək, XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Səfikürd kəndində Xudu adlı adam yaşamayıb. Türbəsi tikilən adam pəhləvan Xudu Ocaqqulu oğludur.

Şətəl şəhər yeri və memarlıq nümunələri. Rəhimli kəndi yaxınlığında yerləşən Şətəl şəhər yeri V-XIII əsrlərdə mövcud olmuş və orta əsrlərdə regionun mühüm yaşayış və müdafiə mərkəzlərindən biri olmuşdur. XIII əsrdə monqol hücumları nəticəsində şəhər dağıdılmışdır. Ərazi hazırda "qala yeri" kimi tanınır.

Rayon ərazisində yerləşən Borsunlu, Səfikürd və Rəhimli türbələri Arran memarlıq məktəbinin səciyyəvi nümunələridir. Bu abidələr tikinti texnikası, memarlıq-plan həlli və epigrafiq xüsusiyyətlərinə görə elmi baxımdan böyük

Şək. 2. Mirzə Adıgözəl bəyin adı ilə "Mirzə Adıgözəl bəy" türbəsi

əhəmiyyət kəsb edir. Türbələr əsasən bişmiş kərpic və əhəng daşından inşa edilmiş, bəzi hallarda sərdabə hissəsi ilə tamamlanmışdır.

Dini inanclar və mədəni irs. Rayon ərazisində aşkarlanan maddi-mədəniyyət nümunələri qədim inancların və dini təsəvvürlərin dərin izlərini əks etdirir. Kurqanlarda rast gəlinən xaç və svastika işarələri bu simvolların xristianlıqdan əvvəl mövcud olduğunu göstərir. Alban məbədələrində xaç işarələri işıq və od kultunun rəmzi kimi çıxış etmişdir.

Cədvəl 1			
Goranboy rayonunun rekreasiya ehtiyatları			
Rekreasiya obyektı	Növü	Yer	Turizm əhəmiyyəti
Naftalan	Müalicəvi	Cənub-qərb	Sağlamlıq turizmi
Korçay qoruğu	Ekoloji	Şimal-şərq	Ekoturizm
Gülüstan qalası	Tarixi	Dağlıq zona	Mədəni turizm

Goranboy rayonunun turizm potensialının funksional qiymətləndirilməsi. Goranboy rayonu təbii-coğrafi şəraiti, rekreasiya ehtiyatları və zəngin tarixi-mədəni irsi ilə turizmin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı üçün əlverişli imkanlara malikdir. Rayonun turizm potensialı funksional baxımdan sağlamlıq, ekoloji və mədəni-tarixi turizm növləri üzrə qiymətləndirilə bilər.

Sağlamlıq turizmi baxımından Goranboy rayonu Naftalan müalicəvi neft yatağına yaxınlığı ilə seçilir. Naftalan kurort zonasının təsir arealına daxil olan ərazilər rehabilitasiya, profilaktik

müalicə və sanatoriya-kurort xidmətlərinin inkişafı üçün perspektivli hesab olunur. Bu amil rayonun turizm funksiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ekoloji turizm üçün əsas potensial Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu və ətraf landşaft sahələri ilə bağlıdır. Qoruq ərazisində qorunan yarım-səhra və dağətəyi ekosistemlər, nadir flora və fauna növləri, eləcə də açıq təbii landşaftlar ekoturizm marşrutlarının təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Bu ərazilər ekoloji maarifləndirmə, elmi-tədris ekskursiyaları və müşahidə turizmi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mədəni-tarixi turizm Goranboy rayonunun turizm potensialının digər mühüm komponentidir. Rayon ərazisində yerləşən Gülistan qalası, Şətəl şəhər yeri, Kürəkçay qalaları, Borsunlu, Səfikürd və Rəhimli türbələri kimi abidələr regionun qədim yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Bu abidələr tarixi marşrutların formalaşdırılması və mədəni irsin turizm dövrünə cəlb edilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Turizmin mövsümlük baxımından qiymətləndirilməsi göstərir ki, Goranboy rayonunda əsas turizm fəallığı yaz və yay aylarına təsadüf edir. Mülayim iqlim şəraiti, açıq landşaft sahələri və təbii resursların mövcudluğu bu dövrdə ekoloji və mədəni turizm növlərinin inkişafını stimullaşdırır. Eyni zamanda, rayonun respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarına yaxınlığı və Gəncə şəhərinə olan əlverişli nəqliyyat əlaqələri turizm axınının formalaşması üçün mühüm üstünlük hesab olunur.

Beləliklə, Goranboy rayonunun turizm potensialı funksional baxımdan kompleks xarakter daşıyır və təbii, tarixi-mədəni və müalicəvi resursların qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır. Mövcud potensialın səmərəli istifadəsi və turizm infrastrukturunun mərhələli şəkildə inkişaf etdirilməsi rayonun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa bilər.

Mühafizə və turizm perspektivləri. Tarixi-mədəni irsin qorunması məqsədilə Goranboy rayonunda bir sıra elmi-bərpa və maarifləndir-

mə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Elmi Bərpa Mərkəzi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində abidələrin tədqiqi və sənədləşdirilməsi aparılmışdır. Nəşr edilmiş bələdçilər və toplular rayonun turizm potensialının tanıtılmasına xidmət edir.

Turizm ehtiyatı. Goranboy rayonu mürəkkəb geoloji quruluşa malik olaraq əhəngdaşı, gips, gil, barıt, tikinti daşı, dolomit, qırmızı qum, narın qum, yodlu yeraltı suları kimi faydalı qazıntılar və sərvətlərlə zəngindir. Goranboy rayonu Naftalan şəhərinin yaxınlığında yerləşir və Naftalanın müalicəvi nefti bu bölgənin iqtisadiyyatına böyük təsir göstərir. Naftalan nefti, sağlamlıq və turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır və rayon ərazisində kurort və müalicə mərkəzlərinə turist axını təmin edir. Goranboy rayonunun turizm potensialı, xüsusilə Naftalan yaxınlığı ilə əlaqədardır. Rayonda təbiət gözəllikləri və Naftalanın müalicəvi mərkəzlərinə yaxınlıq turizm sektorunun inkişafına töhfə verir. Naftalan - Goranboy şəhərinə yaxın olan bu şəhər, xüsusilə müalicəvi nefti ilə məşhurdur. Naftalan neftindən istifadə edilən sağlamlıq və istirahət mərkəzləri çox sayda turisti cəlb edir.

Rayonun ən məşhur turizm zonalarına, Kiçik Qafqazın Şimal-Şərq yamaclarında yerləşən meşə landşaftı ilə zəngin Aşağı Ağcakənd, Yuxarı Ağcakənd qəsəbələrini, Ballıqaya, Buzluq kəndlərini, müalicəvi Qazanbulaq və Goran qəsəbələrini, eləcə də Naftalan şəhərinin adını qeyd etmək olar. Goranboyun Goran və Qazanbulaq qəsəbələri müalicəvi isti su qaynaqları ilə tanınır. Goran qəsəbəsində "Şəfa İsti Su" adlı sanatoriya fəaliyyət göstərir. Sanatoriyada isti su vannası, masaj, gecələmə və digər xidmətlər mövcuddur.

Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu (Korçay yasaqlığı) - Goranboyun şimal ərazisində yerləşən bu qoruq Bozdağın təbii landşaftının, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan növlərinin qorunub saxlanması məqsədi ilə yaradılmışdır. Yasaqlıq Goranboy və Göygöl rayonlarının ərazisindədir. 1961-ci ildə təşkil edilmiş bu qoruğun sahəsi 15 min hektardır. Qo-

ruq ərazisində 300 ceyran və çoxlu sayda kəklik məskunlaşdırılaraq qorunur.

Turizm fəal istirahətin geniş yayılmış formalarından biridir. O, maraqlı ibarət olmaqla yanaşı, artıq həm də insanların verdiyi etdikləri həyatın tələbatına çevrilmişdir. Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsini təmin edəcək çoxlu üstünlüklər var; ona görə ki, Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqedə yerləşir, təbiətinin özünəməxsus gözəlliyi var, 9 iqlim tipinə malikdir. Bütün bunlar da ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi üçün üstünlüklər yaradır. Respublikamızın Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi onun ən mühüm dayanacaq ölkə kimi tanınmasına təkan verir.

Goranboy rayonunda müxtəlif arxeoloji tapıntılar aşkarlanıb ki, bütün bunlar da burada insan məskənlərinin eramızdan əvvəlki dövrlərə qədər uzandığını göstərir. Ərazi qədim zamanlarda Qafqaz Albaniyası dövlətinin, sonralar Şəddadilərin, Hülakilərin (Elxanilərin), Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, Səfəvilərin, daha sonra Gəncə xanlığının tərkibində olub. XIX əsrdə isə bu ərazi Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilib.

Rayon ərazisində xeyli sayda tarix və məmarlıq abidələri vardır. Onlara nümunə olaraq Goran stansiyasından 2,5 km şimalda bizim eradan əvvəl I minilliyə aid insan məskənlərinin qalıqlarını, Goranboy şəhərindən 2 km şimal-şərqdə tunc dövrünə aid Qoçtəpə yaşayış yerini, Qızılhacılı qəsəbəsi yaxınlığında orta əsrlərə aid Təpəyazılan məskəni, Balakürd kəndi yaxınlığında VII - VIII əsrlərə aid "Tosal ocağı" abidəsini, XVIII - XIX əsrlərə aid Qızılhacılı məscidi, XIII - XIV əsrlərə aid Borsunlu türbəsini, XVIII - XIX əsrlərə aid Borsunlu məscidini, Borsunlu yeraltı hamamını, VII - XIII əsrlərə aid Mollavələddi türbəsini, İlk orta əsrlərə aid 1-ci Kürəkçay qalasını (Həzrəhməddi kəndi), Orta əsrlərdə inşa edilmiş 2-ci Kürəkçay qalasını (Qaradağlı kəndi), Xan Qərvənd kəndi yaxınlığında XVIII əsrə aid abidəni, Səfikürd kəndində XX əsrin əvvəllərində tikilmiş türbəni, XIII əsrə aid olan qalanı, XIX əsrdə tikilmiş məscidi, Rəhimli

kəndində XVIII - XIX əsrlərə aid türbə kompleksini, XII əsrdə ucaldılmış Şatal qalasını, XIX əsrə aid Mirzə Adıgözəl bəy türbəsini, Qazanbulaq kəndində orta əsrlərə aid türbələrini, Kürəkçay kəndində XIX əsrə aid qalanı, Gülüstən kəndində XII - XVII əsrlərə aid Gülüstən qalasını və başqalarını göstərmək olar.

XII əsrdə inşa olunmuş və respublika əhəmiyyətli Gülüstən qalası Murovdağın ətəyində, Gülüstən kəndindən 2 kilometr şimalda, dəniz səviyyəsindən 1700 metr hündürlükdə, sıldırım qayalıq üzərində tikilmişdir. Müdafiə xarakterli Gülüstən qalası 3 arakəsmədən ibarətdir. Qala öz formasına görə gəmini xatırladır ki, bu da ərazinin relyefi ilə bağlıdır. Qala divarları boyunca 4 gözətçi məntəqəsi, 12 mazqal (müşahidə gözcüyü) var. Qalanın daxilindəki eniş hissələrdə qar və yağış sularını yığmaq üçün ovdanlar da düzəldilmişdir. Qaladan İncəçaya qədər 200 metr uzunluğunda gizli yol çəkilmişdir. Daimi su ehtiyatı və su kəmərinin olması hər hansı bir qalanın müdafiəsi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çox güman ki, bu gizli yol, qalanı su ilə təmin edən kəmərlər, sıradan çıxarılanda yeraltı tunellə çaya enmək və oradan su götürmək üçün tikilmişdir. İçəridəki qalatipli istehkamlardan orta əsr şəhərlərində çox istifadə olunmuşdur. Onlara bəzən "Narın qala" da deyirdilər. Qala içərisində bu cür istehkam tikintisi mövcud olmuşdur. 1813-cü ildə Rusiya və İran dövlətləri arasında Gülüstən sülh müqaviləsi Gülüstən qalasında imzalanmışdır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, Goranboy rayonu təbii landşaft müxtəlifliyi, hidroqrafik ehtiyatları, zəngin etnotoponimik sistemi və çoxqatlı tarixi-mədəni irsi ilə kompleks turizm potensialına malikdir. Naftalan kurort zonasına yaxınlıq sağlamlıq turizmini, Korçay qoruğu ekoturizmi, Gülüstən qalası və digər abidələr isə mədəni turizmi inkişaf etdirmək üçün əlverişli baza yaradır.

Mövcud resursların səmərəli idarə olunması, infrastrukturun inkişafı və abidələrin qorunması Goranboy rayonunda turizmin sosial-iqtisadi inkişaf amilinə çevrilməsini təmin edə bilər. ●

Arzu Ashraf HAJIYEVA

*Head of the Department 'History of Azerbaijani Philosophy'
at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Prof.Dr*

ORUJ (FASTING): FROM RELIGION TO MEDICINE AND MORAL PHILOSOPHY

The enlightening philosophy of the prominent Azerbaijani thinker, statesman, writer, publicist, and physician Nariman Narimanov, particularly his works from the early twentieth century, stands out as a product of intellectual and ideological inquiry that emerged during the formation of national and social consciousness. In these works, the social and spiritual problems of society are examined, ways of overcoming social injustice are explored, the necessity of social responsibility is emphasized, compassion toward the needy is cultivated, the moral and spiritual education of the individual is highlighted, and the dissemination of scientific knowledge is advocated. At the same time, the author places special importance on establishing a connection between Islam and rational, scientific thought, including the achievements of medical science.

In response to an inquiry from friends, Narimanov wrote and published the article "Oruj" ("Fasting") in 1914, in issue 12 of the newspaper *Basiriyat*. Conceptually and thematically, this article can be regarded as a representative example of his intellectual approach. Despite its brevity, the text is theoretically and conceptually rich and displays a clearly articulated enlightening discourse. Yet, to date, it has not been the subject of independent scholarly analysis. Given the article's scientific, philosophical, and ethical significance, taking the first step toward its systematic academic study is both timely and necessary.

At first glance, the article appears to be a journalistic essay that presents, in a popular

form, the etymology of fasting as "abstinence from food and drink during the daytime," its meaning and essence, its manifestations in various religious traditions, and its effects on the human body. A closer reading, however, reveals a far more complex, multilayered text incorporating elements of physiological observation, moral philosophy, social critique, and a distinctive anthropological perspective. Narimanov, known for combining scientific rationalism with a humanist worldview, constructs, seemingly from an everyday domestic situation, a coherent philosophical concept devoted to human self-cultivation, freedom, and inner spiritual strength.

First and foremost, the author presents fasting as a form of bodily mechanics. The

initial physiological metaphors he employs—likening the stomach to a "food cauldron," food to "fuel," and the human body to a constantly "burning stove"—are far from accidental. This rational approach to understanding nature through sensory and visual analogies is characteristic of the Enlightenment tradition. In the early twentieth century, when medical knowledge was only beginning to reach broader segments of the population, such a strategy served as an effective means of fostering everyday hygienic awareness and bodily consciousness.

Narimanov organizes the body's functioning around the dialectic of "work and rest": for each organ to perform its function properly, it must also experience periods of rest. This approach draws on ideas from ancient and medieval medical thought concerning the "preservation of the natural temperament of the organs," according to which each organ has its own rhythm, and the disruption of this balance leads to illness. Within this framework, and relying on the bioethical principle of "do no harm to the body," he raises the question: does fasting harm a healthy person? Based on empirical observation and practical experience, he concludes that temporary abstinence allows the body, particularly the digestive system, to rest and recover. This position resonates with ideas widely discussed in contemporary medical debates, especially within the framework of intermittent fasting. Narimanov arrives at these conclusions through the scientific understanding of his time, supplemented by observation and personal experience.

Yet Narimanov's physiological reflections are not an end in themselves. He does not merely explain that daytime abstinence does not harm the body; rather, he prepares the reader to grasp deeper philosophical ideas. He consistently maintains that the human

body is not a chaotic collection of organs but a system governed by ordered rhythms, and that respectful attention to these rhythms constitutes an integral part of moral culture.

Although he relies on physiological concepts that may appear simplistic by modern standards, he successfully conveys a general principle: an organ deprived of rest loses its capacity to function fully, and excessive consumption weakens rather than strengthens the body. Within his logic, a person in a state of constant consumption not only overloads the body but also loses the habit of moderation, whereas one who allows the stomach to rest preserves the body's biological harmony. In this sense, fasting is not a disruption of natural bodily rhythms but a means of restoring inner equilibrium.

Nevertheless, physiology constitutes only the foundational layer of the article's argumentation. It soon becomes evident that Narimanov primarily regards fasting as an instrument of moral education. He draws attention to the superficiality of arguments commonly used to justify fasting within a religious framework. For example, claims that fasting cultivates empathy for the hungry are, in his view, often empty rhetoric: "If Muslims truly cared about the suffering of the hungry, there are, besides fasting, other

laws and commandments. If Muslims were true Muslims, there would not be a single hungry person in Muslim lands." In this way, he criticizes religious communities for moral formalism that conceals their practical inability to address real poverty.

This position aligns Narimanov with early modern European philosophers who criticized the Church's moral framework for separating words from deeds. Yet he does not simply adopt a Western alternative; instead, he articulates his own conception of fasting as a school for strengthening the will, where the individual tests themselves, learns to resist desires, and gains control over passions and impulses. This idea resonates with the Stoic tradition, which defined freedom as the subordination of passions to reason, echoing the teachings of Epictetus and Seneca.

In this context, Narimanov advances further by linking fasting to the cultivation of a stable inner foundation-character-that enables a person to act independently, courageously, and decisively in any situation. Such a person, in his view, is capable not only of abstaining from food during the day but also of enduring hardship, cold, fatigue, hunger, and danger. His reference to the Spartans as an example of cultivating inner strength through discipline illustrates this idea vividly.

The philosophical significance of the Spartan comparison is deeper than it initially appears. Narimanov seeks to demonstrate that discipline is a universal phenomenon present in civilizations striving for determination and resilience. The Spartans, who trained their children to endure deprivation, represent only one historical example. Comparable practices can be found in Sufism, Buddhist asceticism, the samurai ethics of Bushido, and other traditions. In this implicit dialogue with world history, Narimanov situates Islamic fasting within a broader global tradition of self-development through restraint.

Later in the text, Narimanov remarks: "Of course, fasting alone does not strengthen the human spirit. But it is also one of the means to achieve a certain goal," and provocatively asks: "Why is it that a people, educated in this way for 1,300 years, are still weak, indecisive, and timid?" This question challenges the assumption that religious ritual automatically produces moral integrity.

Here, Narimanov underscores the distinction between ritual and genuine morality: when fasting is reduced to mere abstinence, its ethical function is lost. Morality, in his view, is not tied to form but to content; the value of behavior is determined by its purpose rather than its external performance. This perspective parallels Kant's argument in *Religion within the Bounds of Reason Alone*, where ritual cannot substitute for true morality. For Kant, morality consists in a will oriented toward the good, while ritual remains a formal expression. Narimanov illustrates this principle within the social and cultural context of his time: the true educational value lies not in fasting itself but in the meaning and intention invested in it.

During Ramadan, some observe fasting with such scrupulous zeal that they avoid dusty places, purse their lips, and cover their noses with a handkerchief, so as not to accidentally ingest dust and thereby render their fast displeasing to God. Yet among these very scrupulous believers are those who, without the slightest remorse, 'eat chicken pilaf at iftar with money intended for their brothers' orphans, leaving poor orphans hungry.' Narimanov exposes these false believers, who mistakenly assume that God's command is fulfilled solely through fasting, failing to recognize that true piety encompasses acts of kindness, mercy toward orphans and impoverished relatives, ensuring they receive their due, and the performance of good deeds.

When fasting becomes mechanical and devoid of inner effort, it turns into an empty form, just as any moral rule degenerates into formalism when it is not grounded in conscious choice. This insight leads to the article's central philosophical claim: spirituality is not an external ritual or observable behavior but an internal state of being. It arises not from fear of violating religious obligations but from the human capacity for self-control.

In this sense, Narimanov anticipates what would later be described as an "existential ethics of responsibility": an individual is accountable to themselves, not because God or society is watching, but because they shape themselves through daily choices. Fasting is merely one tool in this process of self-creation, a form of disciplined self-work.

Notably, when discussing self-mastery, Narimanov employs Islamic ethical terminology but interprets it through a secular humanist lens. In classical Islamic thought, the struggle with the nafs leads to spiritual purification and closeness to God; in Narimanov's interpretation, it primarily produces a strong and integrated personality. This shift from a religious to an anthropological emphasis lends his philosophy a universal character, accessible to both believers and secular individuals.

Implicit political reflections also permeate the text. When Narimanov asks why a people who have fasted for centuries remain weak and timid, he points to the problem of social passivity. Rituals may persist, but if they fail to educate, moral formalism prevails: the external form of religion endures while the individual's inner spiritual strength remains undeveloped.

In the historical context of 1914, marked by upheaval, war, and social crisis, Narimanov sensed that society required not ritual discipline but discipline of the will,

which enables autonomy. He viewed the strength of a nation as arising from the inner strength of its individuals. Accordingly, fasting acquires meaning only when it is consciously observed and functions as a model of self-control.

Ultimately, Narimanov's article is less an explanation of the physiology of fasting than a philosophical appeal for moral and spiritual maturity. Fasting becomes a symbol of the human struggle against weakness, a means of affirming freedom of will, and a path toward cultivating inner resilience. Body and spirit are not opposed; physical endurance becomes a metaphor for moral steadfastness.

The individual who can say "no" to their desires—as Narimanov writes: "On one side, chicken pilaf, next to it dolma; on the other, ice-cold water; I am hungry, my tongue dry from thirst, yet I say: I will not eat, I will not drink"—becomes the true subject of their own life. Passions, habits, and blind impulses no longer govern them; instead, they shape themselves through conscious choice. In Narimanov's philosophy, fasting is a school of character, ethical self-discipline, and courage, where one gains mastery over oneself and cultivates inner substance.

More than a century later, the article remains strikingly modern. Its ideas resonate with contemporary psychology, including theories of self-regulation, mindfulness, delayed gratification, and personal development. Narimanov demonstrates that spiritual traditions contain powerful mechanisms of self-cultivation, but when these practices degenerate into empty ritual, they lose their effectiveness. He calls for a return to their original meaning: personal formation.

The article is thus significant not only for its cultural and historical value but also as a coherent philosophical text that addresses the universal human task of becoming stronger, freer, and more dignified. ●

Hava taksiləri üçün real sınaqlara start

ABŞ-nin Federal Aviasiya Administrasiyası (FAA) hava taksi texnologiyalarının real şəraitdə sınaqdan keçirilməsi üçün mühüm addım atıb. ABŞ Nəqliyyat Departamenti-nin (DoT) açıqlamasına görə, ölkənin 26 ştatında həyata keçiriləcək səkkiz pilot proqram çərçivəsində Archer, Joby və digər eVTOL (şaquli qalxma və eniş edə bilən elektrik təyyarələri) istehsalçıları bu yaydan etibarən uçuş testlərinə başlaya biləcək.

Yeni proqramlar şəhərdaxili hava taksi xidmətləri, regional sərnişin daşımaları, yük logistikasının təşkili, təcili tibbi əməliyyatlar və avtomom uçuş texnologiyalarının sınağını əhatə edəcək. Layihələr Ağ Evin ötən il təsdiqlədiyi Advanced Air Mobility və eVTOL Integration Pilot Program (e-IPP) təşəbbüsü çərçivəsində mümkün olub. Bu proqram uzun müddətdir ləngiyən sertifikatlaşdırma prosesini sürətləndirməyi hədəfləyir.

Pilot proqramlarda Archer və Joby ilə yanaşı Beta, Electra, Elroy Air, Wisk, Ampaire və Reliable Robotics şirkətləri də iştirak edir. Layihələr Texas, Yuta, Pensilvaniya, Luiziana və Şimali Karolina ştatlarının nəqliyyat qurumları, həmçinin Nyu-York və Nyu-Cersi Liman Administrasiyası və Albukerke şəhəri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçiriləcək. Archer şirkəti artıq Nyu-Yorkun əsas hava limanları ilə şəhər helikopter meydançaları arasında hava taksi marşrutları yaratmağı planlaşdırır.

Son illərdə çoxsaylı eVTOL startapları yaradılsa da, indiyə qədər bu təyyarələrin heç biri

sərnişin daşımaları üçün tam kommersiya sertifikatı almayıb. Archer və Joby isə FAA tərəfindən son uçuşa yararlılıq meyarlarını əldə edərək təsdiq prosesində ən irəlində olan şirkətlər sayılır. Ekspertlər gecikmələrin əsas səbəbinin texnologiyadan çox təhlükəsizlik standartları və yeni nəqliyyat növünün mövcud aviasiya sisteminə inteqrasiyası ilə bağlı olduğunu bildirirlər.

FAA rəsmilərinin əvvəlki açıqlamalarına görə, hava taksilərinin geniş istifadəsi üçün vertiport infrastrukturu, enerji təchizatı, pilot hazırlığı və kommersiya uçuş qaydalarının uyğunlaşdırılması kimi məsələlər hələ də həllini gözləyir. Mövcud proqnozlara əsasən, Joby şirkətinin sertifikatlaşdırmanı ən tez 2027-ci ildə, Archer-in isə 2028-ci ildə tamamlaması gözlənilir.

İnsan Aya qayıdır

NASA-nın "Artemis" proqramı ilə bəşəriyyət yarım əsrdən sonra yenidən Aya qayıtmağa hazırlaşır.

Proqram Ayın cənub qütbünün araşdırılmasını, onun orbitində ilk kosmik stansiyanın - "Gateway"-in qurulmasını və gələcək Mars missiyalarına zəmin yaradılmasını hədəfləyir.

1969-cu ildə "Apollo" missiyaları ilə başlayan Ay araşdırmaları bu dəfə daha geniş elmi məqsədlərlə davam etdiriləcək. "Artemis" çərçivəsində tarixdə ilk dəfə bir qadın və qaradəri- li astronavtın Aya enməsi planlaşdırılır.

Ayın cənub qütbündə donmuş su ehtiyatlarının mövcudluğu gələcəkdə içməli su, oksigen və raket yanacağı istehsalına imkan verə bilər. Alimlər bu bölgəni Günəş sisteminin tarixi üçün "zaman kapsulu" adlandırırlar.

Proqramın əsas mərhələləri "Artemis II" (2026) - ekipajlı Ay ətrafı uçuş, "Artemis III" (2027) - insanların Ay səthinə enişi və "Artemis IV" - "Gateway" kosmik stansiyasının qurulmasından ibarətdir.

Bildirilir ki, "Artemis" proqramı Ayda daimi insan mövcudluğuna və Marsa gedən yolun açılmasına xidmət edəcək.

İspaniyanın "görünməz" pilotsiz aparatı

Ər-Riyadda keçirilən "World Defense Show" sərgisində İspaniyanın Sener şirkəti yeni "SRC 100 Razor" pilotsuz uçuş aparatını təqdim edib. Təxminən 150 kiloqram çəkisi olan bu "görünməz" (stels) dron müxtəlif tapşırıqlar üçün nəzərdə tutulub. O, xüsusilə riskli və itirilmə ehtimalı yüksək olan missiyalar üçün daha sərfəli həll hesab olunur.

Dronun əsas üstünlüyü paraşütlə xilasetmə sistemidir. Bu sistem tapşırıqdan sonra aparatın geri qaytarılmasına imkan verir. Hətta dronun itirilməsi ehtimal olunan missiyalarda belə, onun istifadəsi iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun sayılır.

Şirkət bildirir ki, "Razor" hərbiçilərin ehtiyaclarına uyğun çevik və tez uyğunlaşa bilən aparatdır. O, peyk siqnalları olmasa belə, avtonom rejimdə işləyə bilər. Dron kəşfiyyat, müşahidə və dəqiq zərbələr üçün istifadə oluna bilər.

"SRC 100 Razor" layihəsi SIROCO proqramı çərçivəsində hazırlanıb. Sener şirkəti yaxın zamanda SCR (Sistemas de Control Remoto) şir-

kətini satın alaraq avtonom sistemlər sahəsində imkanlarını genişləndirib.

Şirkət istehsal gücünü də artırır. Madriddə və Biskayada yeni və modernləşdirilmiş obyektlər tikilir. Yeni müəssisələrdə sınaq və montaj üçün müasir avadanlıqlar olacaq. Bu addımlar Razor dronunun kütləvi istehsalına və gözlənilən yüksək tələbatın qarşılmasına hazırlıq məqsədi daşıyır.

Yerə oxşar planet kəşf edilib

"Kepler" kosmik teleskopu 2018-ci ildə fəaliyyətini başa vursa da, onun məlumatları əsasında edilən kəşflər davam edir. Növbəti belə kəşf Yerə son dərəcə bənzər, lakin olduqca soyuq olan bir planetin aşkar edilməsidir.

Yer ölçülərində olan səma cismi Günəş tipli bir ulduzun ətrafında, bizdən təxminən 146 işıq ili məsafədə dövr edir. Hələlik təsdiq tələb edən "namizəd" statusuna malik bu planetin orbital dövrünün Yerə yaxın - təxminən bir il olduğu ehtimal edilir.

Ona verilən "HD 137010 b" adı ilə tanınan planet, həmçinin öz ulduzunun "yaşayış zonasının" ən kənar sərhədində yerləşə bilər. Bu isə uyğun atmosfer şəraitində planetin səthində suyun mövcud ola biləcəyi məsafə deməkdir.

Ulduz kifayət qədər parlaq və yaxın olduğu üçün gələcəkdə detallı müşahidələr aparmaq mümkündür. Planetin aldığı istilik və işıq miqdarı Yerə Günəşdən çatan enerjinin üçdəbirindən də azdır. Bu isə planetin səth temperaturunun mənfi 68 dərəcə Selsidən yuxarı qalxmaması ehtimalını yaradır.

Kamran VƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi

Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası və sosial transformasiya: **innovasiya və dayanıqlı inkişafın yeni paradigması**

XXI əsr qlobal miqyasda rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ilə səciyələnin və bu proses dövlətlərin sosial, iqtisadi və siyasi strukturlarında köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Rəqəmsallaşma artıq yalnız texnoloji yeniliklərdən ibarət deyil, eyni zamanda cəmiyyətin təşkilatlanma prinsiplərini, idarəetmə mexanizmlərini və dəyər sistemlərini yenidən formalaşdıran kompleks transformasiya prosesidir.

Bu kontekstdə Azərbaycan da rəqəmsal strategiyasını formalaşdıraraq innovasiya, effektiv idarəetmə və dayanıqlı inkişaf istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır. Rəqəmsallaşma dövlət idarəçiliyindən tutmuş iqtisadi münasibətlərə, sosial davranış modellərindən dəyər sistemlərinə qədər geniş apektə dəyişikliklər yaradır. Azərbaycan da bu qlobal tendensiyanın fəal iştirakçısı kimi öz rəqəmsal strategiyasını formalaşdırmış və onu sosial transformasiya ilə paralel şəkildə inkişaf etdirməyə başlamışdır. Ənənəvi yanaşmada rəqəmsallaşma informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi kimi izah olunurdu. Lakin müasir mərhələdə bu anlayış daha geniş mənə kəsb edir. Rəqəmsallaşma artıq sosial münasibətlərin təşkilində yeni paradigma yaradır. Bu paradigma informasiya axınlarının sürətlənməsi, qərarvermə proseslərinin optimallaşdırılması və fərdin cəmiyyət daxilində rolunun dəyişməsi ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası da məhz bu paradigmatik dəyişiklikləri nəzərə alaraq formalaşdırılmışdır. Burada əsas məqsəd yalnız texnologiyanın tətbiqi deyil, eyni zamanda idarəetmənin modernləşdirilməsi, vətəndaş iştirakının artırılması və sosial rifahın yüksəldilməsidir. Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf modelinin ən mühüm istiqamətlərindən biri dövlət idarəçiliyində transformasiyadır. "Elektron hökumət" sisteminin tətbiqi, "ASAN xidmət" modelinin

uğurlu fəaliyyəti və rəqəmsal platformaların genişlənməsi idarəetmədə keyfiyyətə yeni mərhələ yaratmışdır. Bu sistemlər dövlət xidmətlərinin daha şəffaf, əlçatan və operativ olmasına imkan verir. Əvvəllər uzun bürokratik prosedurlar tələb edən xidmətlər indi bir neçə dəqiqə ərzində onlayn şəkildə həyata keçirilir. Bu isə yalnız vətəndaş məmnuniyyətini artırır, eyni zamanda korrupsiya risklərini azaldır və idarəetmənin effektivliyini yüksəldir.

Analitik baxımdan bu proses "rəqəmsal dövlət" modelinə keçidin göstəricisidir. Rəqəmsal dövlət yalnız xidmət təqdim edən struktur deyil, eyni zamanda məlumatlara əsaslanan qərarvermə sistemi kimi çıxış edir. Bu isə siyasətin daha rəşional və effektiv qurulmasına şərait yaradır. Rəqəmsal transformasiya dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsal texnologiyalar resursların daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradır, enerji istehlakını optimallaşdırır və ekoloji problemlərin həllinə töhfə verir. Azərbaycanda həyata keçirilən "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" layihələri yalnız texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda sosial rifahın artırılması və regional inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişafın əsas prinsipi iqtisadi, sosial və ekoloji balansın qorunmasıdır. Rəqəmsal strategiya isə bu balansın təmin olunmasında effektiv alət kimi çıxış edir. Rəqəmsal strategiyanın əsas komponentlərindən biri innovasiyadır. İnnova-

siya yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də yeni düşüncə tərzinin, yaradıcı yanaşmaların və bilik iqtisadiyyatının inkişafını əhatə edir. Azərbaycanda startap ekosisteminin formalaşdırılması, texnoparkların yaradılması və rəqəmsal sahibkarlığın təşviqi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Bu proseslər iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, qeyri-neft sektorunun inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Rəqəmsallaşma sosial transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması cəmiyyətin sosial strukturunda yeni münasibətlər sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə insanlar arasında ünsiyyət formaları dəyişir, sosial şəbəkələr ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır və vətəndaşların siyasi iştirak imkanları genişlənir. Bu isə demokratik proseslərin daha inklüziv və interaktiv xarakter almasına şərait yaradır.

Eyni zamanda rəqəmsal transformasiya dəyərlər sisteminə də təsir göstərir. Ənənəvi sosial münasibətlər yeni rəqəmsal mühitdə transformasiyaya uğrayır, fərdiyyətçilik, informasiya azadlığı və sürətli qərarvermə kimi dəyərlər ön plana çıxır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma etik problemləri də gündəmə gətirir: şəxsi məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal bərabərsizlik kimi məsələlər müasir cəmiyyət üçün aktual çağırışlara çevrilir.

Dayanıqlı inkişaf kontekstində rəqəmsal strategiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyalar resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir, ekoloji problemlərin həllinə yeni imkanlar yaradır və iqtisadi artımı sürətləndirir. Azərbaycanda "yaşıl enerji" və "ağıllı şəhər" konsepsiyalarının tətbiqi rəqəmsal və ekoloji siyasətin inteqrasiyasının bariz nümunəsidir. Bu yanaşma həm iqtisadi, həm sosial, həm də ekoloji balansın qorunmasına xidmət edir. Bununla belə, rəqəmsal transformasiya prosesi müəyyən risklərlə də müşayiət olunur. Rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyədə olması, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı və kiber təhlükələr bu sahədə əsas problemlər sırasındadır. Bu baxımdan dövlət siyasəti yalnız texnoloji inkişafı deyil, həm də insan kapitalının gücləndirilməsini, təhsil sisteminin modernləşdirilməsini və rəqəmsal bacarıqların artırılmasını hədəfləməlidir.

Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası yalnız milli inkişaf məqsədləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda global rəqəmsal transformasiya proseslərinə inteqrasiya olunmağa yönəlib. Beynəlxalq əməkdaşlıq, in-

novasiya mübadiləsi və rəqəmsal diplomatiya bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Bu, Azərbaycanın global rəqəmsal iqtisadiyyatda mövqeyini gücləndirir və ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırır. Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası global kontekstdə də əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq əməkdaşlıq, rəqəmsal diplomatiya və innovasiya mübadiləsi ölkənin global rəqəmsal sistemə inteqrasiyasını gücləndirir. Bu, Azərbaycanın regional lider kimi mövqeyini möhkəmləndirir və onu rəqəmsal transformasiya sahəsində nümunəvi ölkələrdən birinə çevirir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası sosial transformasiyanın əsas katalizatoru kimi çıxış edir və yeni paradigmanın formalaşmasına təkan verir. İnnovasiya, effektiv idarəetmə və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan bu strategiya cəmiyyətin bütün sahələrində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Rəqəmsallaşma yalnız texnoloji proses deyil, həm də sosial-fəlsəfi mahiyyətə malik olan kompleks transformasiya modelidir. Bu model çərçivəsində Azərbaycan müasir dünyanın çağırışlarına uyğun olaraq öz inkişaf yolunu formalaşdırır və gələcək üçün yeni imkanlar yaradır. Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası yalnız texnoloji inkişaf proqramı deyil, daha geniş mənada sosial transformasiya modelidir. Bu model innovasiya, effektiv idarəetmə və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanaraq cəmiyyətin bütün sahələrində keyfiyyət dəyişiklikləri yaradır. Rəqəmsallaşma nəticəsində formalaşan yeni paradigma cəmiyyətin strukturunu, dəyərlər sistemini və idarəetmə mexanizmlərini yenidən müəyyənləşdirir. Bu proses həm imkanlar, həm də risklər yaratsa da, düzgün strategiya və effektiv idarəetmə ilə Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün mühüm potensial təqdim edir. Beləliklə, Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası müasir dövrün çağırışlarına adekvat cavab verən və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişaf modeli yarıdan mühüm strateji istiqamət kimi çıxış edir. ●

Eldar MƏMMƏDBƏYLİ
kimya elmləri doktoru, professor

Optiki aktiv maddələrin müasir vəziyyəti və perspektivi

Maddələrin işığın polyarlaşmış müstəvisini fırlatmaq qabiliyyəti optiki aktivlik adlanır. Əgər hər hansı bir maddə işığın polyarlaşmış müstəvisini sağa və ya sola fırladırsa onda deyilir ki, bu maddə optiki aktivdir.

Bir cüt optiki antipodların mövcudluğu əsasında meydana çıxan enantiomeriya stereokimyanın əsas hadisələrindən biridir. Optiki aktivliyin (OA) əmələ gəlməsi molekulun asimmetriyası ilə əlaqələndirilir.

Kimyada xiralıq (molekulyar xiralıq) molekulun üçölçülü fəzada öz güzgüdəki əksi ilə, üst-üstə düşə bilməməsi xassəsidir. Konformasiya və konfigurasiya ilə yanaşı, xiralıq bugünkü fəza kimyasının əsas anlayışlarından biridir. Xiral maddələrin molekulaları bir cüt enantiomer şəklində mövcud olur. Belə enantiomerlər fəzada hər cür fırlanma nəticəsində bir-birinin üzərinə düşə bilmir. Xirallığın ən parlaq nümunəsi insan əlləridir. Sağ və sol əlin üst-üstə qoyulmasının bütün vəziyyətlərində onların hissələri üst-üstə düşür. Simmetriya fərqləri, bir insan sağ əli ilə dostunun sol əlini sıxmaqla görüşməyə cəhd etdiyi zaman baş verir.

Molekulların xiralıq xassəsi 1848-ci ildə L.Paster tərəfindən çaxır turşusunun rasemik ikiqat duzunun - natrium ammonium tartaratın kristallarının timsalında aşkar edilmişdir. O, bu duzun fəzada bir-biri ilə üst-üstə düşməyən

kristallarının iki formada mövcudluğunu göstərmişdir. Bu hadisənin elmi izahı 1874-cü ildə Y.Vant-Hoff və Y.Le Bel tərəfindən asimmetrik tetraedral karbon atomu anlayışı baxımından verilmişdir. Ehtimal olunur ki, "xiralıq" termini elmə XIX əsrin sonlarında Kelvin tərəfindən daxil edilmişdir.

Sadə fomada optiki izomeriya birləşmənin iki stereomer modifikasiyasında mövcud olur. Bu birləşmənin molekul quruluşunun güzgüdəki əksinin bir-birinin üzərinə düşə bilməsi mümkün deyildir. Bu birləşmələrin quruluşunda olan fərqlər sağ və sol əlcəklərdə olduğu kimidir. Onların fiziki-kimyəvi xassələri eynidir. İşığın polyarlaşmış müstəvisinin əks istiqamətdə fırlatmağından başqa bütün fiziki kimyəvi xassələri eynidir. Xüsusi fırlanma bucağının qiyməti də eynidir.

Tibbdə, əczaçılıqda, kənd təsərrüfatında və digər sahələrdə geniş tətbiq olunan OA birləşmələrin enantiomer cütünün bioloji aktivliklərinin arasında böyük fərqlər müşahidə olunur. Bu səbəbdən onların bioloji aktivliklərinin öyrənilməsi böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

XXI əsrin ilk illərinin məlumatına görə tibb praktikasında işlədilən dərman maddələrinin təmiz enantiomer formasında satış məbləği 100 mld dollarla ölçülür. Bunlardan əlavə, elektronika və kompüter texnologiyasında tətbiq olunan "xolesterik" maye kristalların tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edildiyi kimi fizioloji aktivliyə enantiomerlərdən ancaq biri malik olur. Digər enantiomer tələb olunan fizioloji aktivliyə malik olmur, ya da zərərli təsirə malik olur. Bu məsələ kənd təsərrüfatında və tibb praktikasında tətbiq olunan preparatlar zamanı müşahidə olunur. S.S-etambulol vərəm əleyhinə preparat kimi geniş tətbiq olunduğu halda, R.R-etambutol xəstələrdə korluq törədir.

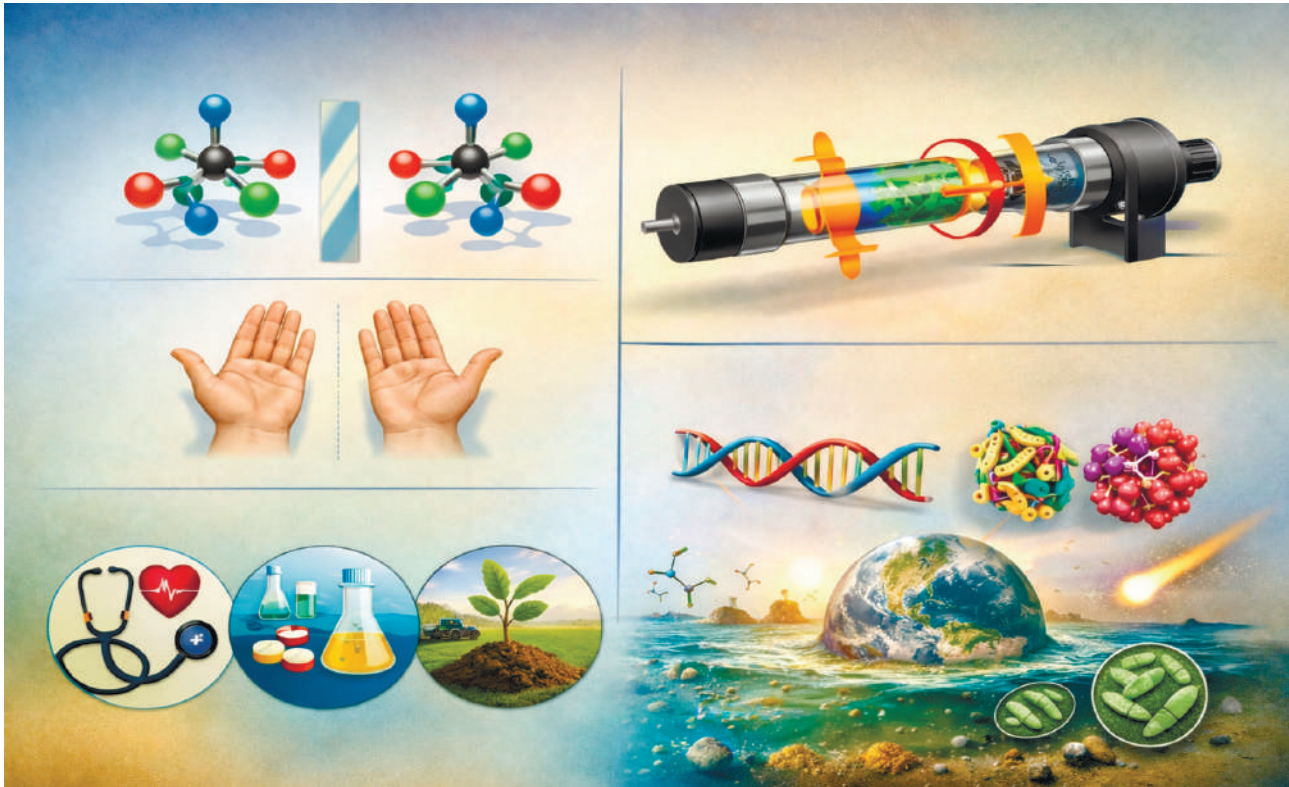
Amin turşuların ayrı-ayrı enantiomerləri müxtəlif dada malikdir. Təbii amin turşuların: L-asparagin və L-triptofan dadsız, L-leyzin və L-tirozin acı dada malik olduğu halda onların sintetik D-enantiomerləri şirin dada malikdir. Təbii L-qlutamin turşusu yeyinti konsentratlarına dadverici əlavə kimi işlənilirdiyi halda, D-qlutamin turşusu dadsızdır. Adrenalinin (-)-enantiomeri (+)-enantiomeri-

nə nisbətən daha yüksək hormonal aktivliyə malikdir.

Qeyd edildiyi kimi, molekulun iki göstərilən formasının qeyri-bərabər miqdarda olmasının nəticəsində maddə işığın polarizə müstəvisini fırladır. Beləliklə, fizikin müşahidə etdiyi optiki aktivlik canlı materiyanın dissimmetrik formada olmasının indikatorudur. Bu simmetriya demək olar ki, həyatı poseslər üçün çox zəruri olmaqla, canlı materiyanın ayrılmaz xüsusiyyətidir. Bundan başqa, morfoloji dissimmetriya canlı orqanizmin özünə məxsus olmaqla bərabər, onun ən müxtəlif funksiyalarında biruzə verir.

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində işlənilən OA birləşmələr müxtəlif üsullarla alınır.

Yer üzündə həyat, lazım olan enantiomer cütünün yalnız birindən istifadə edir. Məsələn, zülallar L-amin turşularından, DNT və RNT isə D-şəkərlərdən təşkil olunmuşdur. Bu faktın mənşəyi uzun müddət alimlər üçün sirr olaraq qalmışdır. Onlardan bəziləri hesab edirlər ki, ilkin səbəb ultrabənövşəyi şüalanma və ya maqnetizmdir. Digər hipotezlərə görə isə xiral katalizatorlar, məsələn, minerallar, asimmetrik sintez prosesinin inkişafına kömək edə bilərdi.

Ehtimal olunur ki, "ilkin bulyon"da mövcud olmuş kimyəvi reaksiyalar təbiətə asimmetrik olmuş və nəticədə tədricən nizamlı və koordinasiyalı bioloji strukturlar: DNT, RNT və zülallar kimi molekullar əmələ gəlmişdir. Yalnız bir xiral formanı istifadə etmək bioloji strukturların sabitliyini təmin edirdi və bu xassə həyatın davamlılığı üçün əsas idi.

DNT, RNT və zülal-fermentlərin əsas bioloji funksiyaları hərtərəfli öyrənilmişdir. Bu funksiyalar molekulların polimer quruluşu ilə sıx bağlıdır. DNT-nin polimer zənciri ikiqat spiral formasında olub milyonlarla nukleotid vahidindən ibarətdir; RNT-nin zəncirləri bir neçə yüz nukleotid vahidindən, zülalların zəncirləri isə onlarla amin turşusundan təşkil olunur.

Bu zəncirlər bioloji informasiyanın daşıyıcısıdır və onların düzgün oxunması həyatın davamı üçün zəruridir. DNT-nin əsas rolu informasiya daşımaq, RNT-nin rolu ötürmək, zülalların rolu isə fermentativ və struktur funksiyaları həyata yetirməkdir.

Canlı sistemlərdə müşahidə olunan xiral saflıq (xiral təmizlik) laborator şəraitdə əldə edilən maddələrdən əsaslı surətdə fərqlənir. Laboratoriyada aparılan sintezlərdə, adətən, rasemik qarışıqlar (hər iki enantiomerin bərabər qarışığı) alınır. Halbuki bioloji sistemlər demək olar ki, tam xiral saflığa malikdirlər. Hər bir orqanizm özünəməxsus "xiral portretə" sahibdir və bu portret evolyusiya prosesində möhkəmlənmişdir.

Uzun illər alimlər hesab edirdilər ki, stress, təsadüf və ya fiziki simmetriyanın pozulması nəticəsində yaranan bu cür asimmetriya təbiətin ümumi qaydalarına ziddir. Axı fiziki qanunlar sistemləri sabit vəziyyətdən xaosa doğru aparmağa meyillidir. Lakin müasir elm göstərdi ki, təbiətdə çox zaman xaosdan nizama keçid baş verir və bu keçid özü-özünü təşkil etmə proseslərinin nəticəsidir.

Təbiətdə və laboratoriyada aparılan çoxsaylı təcrübələr göstərir ki, asimmetrik sintez təkcə kimyəvi fenomen deyil, həm də ümumtəbii bir prinsipdir. Maddə müəyyən şəraitlərdə öz-özü-

nə simmetriyadan imtina edərək nizamlı, xiral vəziyyətə keçə bilir.

Bu keçid zamanı xüsusi katalitik və ya kristallaşma prosesləri baş verir, hansılar ki, nəticədə bir enantiomerin üstünlüyünü təmin edir. Belə hallarda sistemin enerjisi və maddə axını onu sabit, lakin asimmetrik struktur vəziyyətə gətirir. Bu proses özü-özünü təşkil etmə mexanizminin kimyəvi səviyyədə təzahürüdür.

Bütün bu hadisələr göstərir ki, həyatın yaranması və onun xiral təbiəti təsadüfi deyil. Əksinə, bu, materiyanın inkişafının zəruri mərhələsi, onun strukturlaşma və asimmetriya meyilinin təbii nəticəsidir.

Həm bioloji, həm də qeyri-bioloji sistemlərdə müşahidə olunan enantioselektivlik (enantiomerlərdən birinə üstünlük) bir çox hallarda dissipativ strukturların əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunur. Belə strukturlar enerji mübadiləsi proseslərində sabit qalır və sistemin dinamik sabitliyini təmin edir.

İndi aydındır ki, həyatın mənşəyi elminin inkişafında yeni və çox həyacanverici bir mərhələ yaranır. Təkcə bu sahədə deyil, bütövlükdə təbiət elmlərində məlum "kritik" bir vəziyyət hiss olunur və bundan sonra xaosdan nizamanın yaranması haqqında prinsiplial olaraq yeni, universal konsepsiyaların inkişafı lazımdır. Bəlkə də bu konsepsiyalar, nəhayət, həyatın yaranmasına səbəb olan təkamül zənciri haqqında, ardıcıl bir anlayışa gəlməyimizə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, aydın olur ki, optiki aktiv birləşmələrin, özəlliklə xiral üzvi maddələrin tibbdə, kənd təsərrüfatında və digər sahələrdə geniş şəkildə tətbiq olunur. Məhz bu baxımdan bu sahənin inkişafına geniş diqqət verilir. Əbəs yerə deyildir ki, qısa müddət ərzində kimya üzrə Nobel mükafatı 3 dəfə bu sahədə işləyən aşağıdakı alimlərə verilmişdir:

- 1) 1975-ci ildə C. D. Kornfor,
- 2) 2001-ci ildə R. Naylori, W.S. Noulos, K.B. Şarples,
- 3) 2001-ci ildə Benyamin Lift və Devid Makmillan. ●

Haqverdi HAQVERDİYEV
Yer elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Müharibələr dünyamızın ekologiyasına dağıdıcı zərbə vuran bəşəri bəladır

Ekoloji problemlər dünyəvi problemlərdəndir. Dünyəvi problemlər çoxsaylı, həm də çoxşaxəlidir. Bəşəriyyətin yaratdığı və onun özünə xidmət edə biləcək qurumların - ən kiçik qəbilə və icmalardan tutmuş, ta böyük imperiyaların, dövlətlərin və digər siyasi, iqtisadi, hüquqi birliklərin hamısı bəşəriyyətin yaşamasını, onun inkişafının düzgün təməllər əsasında idarə olunmasını təmin etmək zərurətindən yaranmışdır. Sağlam məntiqlə düşünsək, görərik ki, həmin qurumlar bəşəriyyəti idarə etmək üçün qənaətbəxş deyildir. Bu, həqiqətən, belədir. Səbəb də odur ki, dünyanın idarə olunmasında tək ictimai qanun-qaydalar deyil, həm də təbiətin inkişaf qanun-qaydaları nəzərə alınmalıdır.

İctimai qayda-qanunların pozulması nəticəsində yaranan fəsadlar - xüsusilə müharibələr - Yer kürəsinin ekologiyasına ciddi təsir göstərir. Ona görə də ekologiyanın qorunması üçün müharibələrin qadağan edilməsi, heç olmasa azaldılması vacib problemlərdəndir.

Dünyamızın inkişafına təsir edə biləcək, ona zərər yetirəcək iki qrup proseslər (qüvvələr) mövcuddur. Bunu təbii və süni güclərə də bölmək olar:

1. Birinci qrup təsir qüvvəsi təbiətin özünün inkişafı ilə bağlıdır - zəlzələlər, vulkan püskürmələri, sunamilər, tornadalar, selləmələr və s. Ən başlıcası isə dünya üzrə relyefin dəyişdirilməsinin düzgün qiymətləndirilməməsindən doğan fəsadlardan ibarətdir. Belə təbii fəsadların qarşısını almaq mümkün deyildir. İnsanlar ancaq onlardan qorunmaq yolunu öyrənməlidir. Onların yayılma zonalarını öyrənməklə onlardan müdafiə oluna bilərik. Bu isə dünyanın inkişaf qanunlarının öyrənilməsindən və dərk edilməsindən

keçir. Sadəcə olaraq təbiət qanunlarını, onların inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlardan müdafiə olunmaq yollarını öyrənməliyik.

2. Dünyamızın ekoloji tarazlığını poza biləcək ikinci qrup fəsadlar biz insanların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Planetimizi sağlam insanlar üçün daha yararlı formada saxlamaq bacarığımızı əsirgəməməliyik - yəni ekoloji cəhətdən planetimizi sağlam saxlamağı öyrənməliyik. Onun sağlamlığına mənfi təsir edəcək əməllərə qarşı mübarizə etməliyik. Mövcud yaraları müalicə etmək üçün fəaliyyət göstərməliyik. Hətta planetimizin özünün özünə vurduğu yaraları sağaltmağı da bacarmalıyıq.

Dünyamızı qorumaq, sağlamaq üçün müharibələrə sərf olunan vəsaitləri ekoloji mühitin sağlamlaşmasına yönəltməliyik. Planetimiz bütün dövlətlərin və xalqların birgə səyi nəticəsində qorunmalıdır. Problemlər məlumdur. Bəşəriyyət bu məsələyə laqeyd qala bilməz. Unutmamalıyıq ki, kainatda heç nə daimi deyil. Hər şey yaranır, inkişaf edir, təzələnir və

sonu yaşam formasını dəyişməkdir, biz onu ölüm adlandırırıq. Bu, zaman məsələsidir, onun nə əvvəli var, nə sonu. Bunu fəlsəfi qanun da adlandırmaq olar. Çünki kainat dərk edilən deyil. O, zaman və məkanca nəhayətsizdir.

Dünyamız da belədir. Onu qorumağı, yaşatmağı bacarmalıyıq, çünki o, bizim ümumi evimizdir. Bu müqəddəs işdə bütün dünya xalqları səfərbər olmalıdır.

Bəs nədən başlamalı?

- İlk növbədə dünyəvi hüquqi, siyasi, iqtisadi əsas (baza) yaradılmalıdır. Planetimizin ekologiyasına mənfi təsir göstərəcək qüvvələr elmi əsaslarla araşdırılmalı, həll yolları göstərilməlidir.
- Planetimizin ekoloji durumuna mənfi təsir edən proseslər aşkar edilməli və həmin proseslərin qarşısının alınmasının zəruriliyini dərk etməliyik.
- Yer qabığının dinamikasının monitorinqinin bütün ölkələrin ərazisində aparılmasını vacib problemlərdən hesab etməliyik.
- Yer qabığında müşahidə edilən "ölü zonaların" bərpası üçün elmi proqram hazırlamalı və onun icrası üçün beynəlxalq səviyyədə hüquqi və maliyyə bazasının yaradılmasını təşkil etməliyik. Bunun üçün planetimizin ekoloji bərpa fondunun yaradılmasını təşkil etməyi bacarmalıyıq.

- Planetimizin ekoloji yaralarının bərpası və qorunması üçün dünya üzrə baş elmi təşkilat yaradılmalı və onların bütün ölkələrdə təmsilçiləri olmasına nail olmalıyıq. Həmin təşkilatların və onların ayrı-ayrı ölkələr üzrə təmsilçiləri olmalı, həmin qurumlara nüfuzlu, təcrübəli mütəxəssis-alimlər cəlb edilməsi təşkil edilməlidir. Həmin elmi qurumun əsas vəzifəsi planetimizi antropogen təhlükələrdən qorumaqla yanaşı, onun özünün xəstəliklərini sağaltmaq üçün layihələr tərtib etmək və icrasını təmin etməkdən ibarət olmalıdır.
- Öncə dərk edilməlidir ki, planetimizin sağlamlığına ciddi zərbə vuran amillərdən biri müharibələrdir. Müharibələrin qarşısını almaq üçün hüquqi baza yaradılmalıdır. Ekoloji mühiti korlayan silahların istehsalına qadağa qoyulmasını təmin etmək, təkliflər hazırlayıb beynəlxalq təşkilatlara təqdim etmək və icrasını tələb etmək.
- Qəsbkarlardan (müharibəni başlayan tərəf və ya hər iki və daha çox tərəf) həm dağıdılan mülki tikintilərin dağılması, zədələnməsi, həmçinin insanlara dəyən mənəvi sarsıntılar üçün müharibənin sonunu gözləmədən dərhal təminat ödənilməsi üçün beynəlxalq hüquqa əsaslanan qanun və qayda yaradılmalıdır.

Həmin hüquqi qanun mövqeyindən:

- Ən ümdə məsələlərdən biri insanların özlərinin yaratdığı fəsadlardan qorunmaq məsələsidir: müharibələrin qadağası, silahlara qadağa qoyulması.
- Bütün dövlətlər üçün öz ərazisində ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması prioritet məsələ olması üçün hüquqi və iqtisadi əsas yaradılması təmin edilməlidir.
- Qonşu ölkələrin ərazilərini də çirkləndirməmək üçün məsuliyyət daşmalıdırlar. Bura meşə zolaqlarının bərpası və qorunması, səhralaşma proseslərinin qarşısının alınması, ekoloji pozulma zolaqlarının bərpası, relyefin dəyişməsinin dinamikasının monitorinqi, antropogen zibilləmə və s. kimi problemlərin onların beynəlxalq borcu kimi qəbul edilməsi üçün hüquqi əsas yaradılmalıdır.
- Yer kürəsində müşahidə edilən ekoloji tərzliqlərin pozulmalarının qarşısının alınması kimi problemlərin (bura Şimali Afrika səhraları, Asiyanın mərkəzi zonalarında müşahidə edilən səhralaşma zonaları və s.) aradan qaldırılması üçün beynəlxalq miqyaslı layihələrin tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi.
- Okean hövzələri daxilində və onların qitələrlə təmas zonalarında müşahidə edilən (və ya baş verən) anomal təbiət hadisələrindən (sunami, zəlzələ, vulkan püskürmələri, sürüşmələr, uçqunlar, selləmələr və s.) qorunmaq üçün layihələr hazırlamaq və həyata keçirmək.
- Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün elmi layihələrin tərtibi üzrə müsabiqələr keçirmək və məqbul sayılan layihələrin icrasını təşkil etmək.
- Alimlər tərəfindən verilən tövsiyələrin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq hüquq və qanunlarla müdafiə olunması təmin edilməlidir.
- Faydalı qazıntı yataqlarının istismarını tənzimləyən, hamı tərəfindən qəbul edilə biləcək beynəlxalq qanun qəbul edilməlidir.

- Faydalı qazıntı yataqlarının istismarı üçün tərtib edilən texnoloji layihələrin həyata keçirilməsi üçün həm dünya miqyasında, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin özləri üçün ekspertiza şuraları yaradılmalı və onların rəyi olmadan faydalı qazıntı yataqlarının istismarına yol verilməməlidir.

Yuxarıda qeyd edilən ekoloji pozuntuların qarşısını almaq üçün beynəlxalq miqyasda qanun-qayda və digər normativ əsaslar yaradılsa və onun əsasında sanksiyalar tətbiq edilərsə, münasib təzminat ödənilməsi təmin edilərsə, dünyamızı yaşatmağa və qorumağa nail ola bilərik. Belə olduqda hər bir subyekt (fərqi yoxdur, o imperiya, dövlət, qurum, təşkilat, şəxs və s.) bəşəriyyətə qarşı törətdiyi əməlin (həm də özünə qarşı) mahiyyətini dərk edə bilər.

Müasir zəmanəmizdə planetimizin varlığı üçün ən qorxulu amil müharibələrdir. Müharibələr haqqında düşündükdə hamı dəhşətə gəlir. Müharibə qarşısızalmaz problemə yox, beləyə çevrilib. Sadə insanlar haray çəkir: "Müharibələrə son qoyun, yoxsa dünya məhv olar". Bu həqiqəti dərk etmək çoxmu çətinidir? Bəs hamının dərk edəcəyi sadə həqiqəti ölkə başçıları - bizim başbilənlərimiz niyə dərk edə bilmir? Bax, bu, beynəlxalq forumlarda müzakirə obyektinə olmalıdır. Hüquqi qanunlarda insan sağlamlığına xətər yetirənlərə ciddi cəzalar tətbiq edilərsə, müharibələrdə insanlar kütləvi halda məhv edilərsə, onu törədənə nəyə cəzasız qalmalıdır?

Müharibələrdə həm də təkcə insanlar məhv edilmir. İnsanların əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət abidələri, maddi və mədəni sərvətləri, ağır zəhmətlə yaratdıqları mülkləri və digər sərvətləri məhv edilir. Bununla bəhəm, müharibələrə sərf olunan xərclər də nəzərə alınsa, bəşəriyyətə nə qədər ziyan dəydiyini dərk etmək üçün elə də böyük ağıl və zəka lazımdır deyil.

XXI əsrdə dünyada müharibələrə son qoyacaq qayda və qanun yaradılmasının mümkünsüzlüyünü düşünmək cahillikdir. Bəşəriyyət gec-tez buna gəlməlidir. Çünki sabah çox gec ola bilər, bu gün atılan hər addım planetimizin xilasını üçün son şansımızdır. ●

Yaddaş itkisi yalnız yaşla bağlı deyil: alimlərdən mühüm kəşf

Alimlər yaşla bağlı beyində baş verən dəyişikliklərin yaddaş itkisi ilə əlaqəsini təhlil ediblər.

Bu barədə "Vice" nəşri məlumat yayıb.

Tədqiqatçıların fikrincə, yaddaş zəifliyi konkret beyin sahələrinin zədələnməsindən daha çox, beyin ümumi funksional pisləşməsi ilə əlaqədardır.

Müəlliflər bildirirlər ki, əgər aparılan araşdırmalar təsdiqlənərsə, bu yanaşma yaddaş problemlərinin müalicə üsullarının dəyişdirilməsinə səbəb ola bilər.

Araşdırma nəticələrinə əsasən, epizodik yaddaş - yəni keçmiş hadisələri xatırlamaq qabiliyyəti - yaş artdıqca həqiqətən zəifləyir. Lakin bu proses hər kəsdə eyni şəkildə baş vermir. Yeni tədqiqatlar göstərir ki, yaddaş itkisi yalnız yaş faktoru ilə izah olunmur.

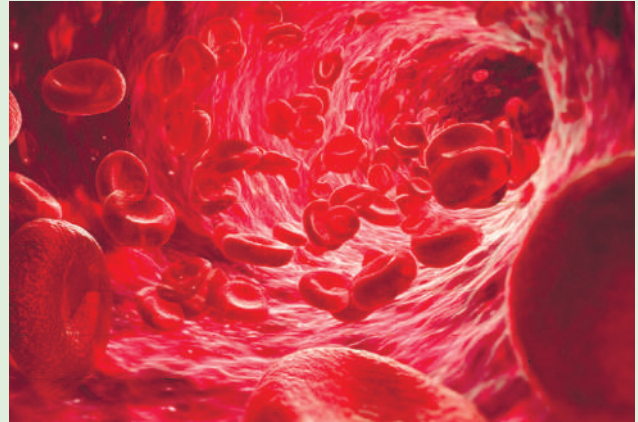
Beynin yaddaşa əlaqəli əsas strukturlarından biri olan hipokampus bu prosesdə mühüm rol oynasa da, yaddaş itkisi yalnız bir sahənin zədələnməsi ilə məhdudlaşmır. Xüsusilə, 60 yaşdan sonra beyin həcminin orta göstəricidən daha sürətlə kiçildiyi insanlarda genişmiqyaslı beyin atrofiyası prosesləri müşahidə olunur.

Qeyd olunur ki, əgər tədqiqatın nəticələri elmi cəhətdən təsdiqlənərsə, yaddaş itkisi beyin lokal deyil, geniş yayılmış pozulması kimi qiymətləndiriləcək.

Alimlər hesab edirlər ki, bu tapıntılar gələcəkdə yaddaş problemlərinin müalicəsi üçün real və yeni imkanlar yarada bilər.

Alimlər ürək xəstəliklərini dəri vasitəsilə aşkar etməyi öyrəniblər

Almaniyanın Helmholtz Zentrum München və München Texniki Universitetinin (TUM) tədqiqatçıları ürək-damar xəstəliklərinin erkən diaqnostikası üçün qeyri-invaziv metod hazırlayıblar. Yeni üsul damarlarla bağlı problemləri simptomlar ortaya çıxmadan əvvəl müəyyən etməyə imkan verir.

"Fast-RSOM" adlanan bu texnologiya iynə, kateter və ya digər müdaxilələr olmadan ən xırda qan damarlarını vizuallaşdırır və onların fəaliyyətini qiymətləndirir.

Tədqiqatın nəticələri nüfuzlu "Light: Science & Applications" jurnalında dərc olunub.

Metod dərinin mikroskopik damarlarında baş verən incə dəyişiklikləri, xüsusilə də damarların yığılma və genişlənmə qabiliyyətini müəyyən edən endotel funksiyasının pozulmasını qeydə alır. Bu cür pozuntular gələcək ürək-damar xəstəliklərinin ilk əlamətləri hesab olunur. "Fast-RSOM" simptomlar yaranmadan əvvəl kapilyarların vəziyyətini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Təcrübələr göstərib ki, bu texnologiya siqaret çəkmə, piylənmə, yüksək qan təzyiqi və di-

gər risk faktorları ilə əlaqəli damar sisteminin zəifləməsini aşkar edə bilər.

Kompakt ölçüləri və invaziv prosedurların olmaması sayəsində bu metod gələcəkdə adi klinikalarda müntəzəm müayinələr üçün tətbiq oluna bilər.

Lifli qidalar sağlamlığımıza möcüzəvi təsir göstərir

Həzm sisteminin normal fəaliyyətini təmin edən ən mühüm amillərdən biri qida rasionunda liflərin kifayət qədər olmasıdır.

Azərbaycan Cərrahiyyə, Qastroenterologiya və Onkologiya Cəmiyyətinin məlumatına istinadən bildirilir ki, tərəvəz və tam taxıl məhsullarının müntəzəm istehlakı orqanizmdə bir çox həyati prosesləri tənzimləyir. Müntəxəssislər qeyd edirlər ki, liflər sadəcə toxluq hissi yaratmır, eyni zamanda bağırsağ peristaltikasını aktivləşdirərək həzm sistemini hərəkətə gətirir. Lifli qidalar bağırsaqlarda suyu özünə çəkərək həzm prosesini yumşaldır və qidaların bədəndən keçidini asanlaşdırır. Bu prosesin ən önəmli tərəfi isə orqanizmin toksinlərdən və zərərli qalıqlardan təmizlənməsi birbaşa kömək etməsidir.

Daha sağlam həzm sistemi, metabolik aktivlik və bədəndə yüngüllük hissi əldə etmək üçün

gündəlik rasionda meyvə, tərəvəz və paxlalı bitkilərə daha geniş yer ayrılması tövsiyə olunur.

Yoğun bağırsağ xərçəngindən xilas edə biləcək səhər yeməyi

Tədqiqatçılar səhər yeməyində heç bir əlavə qatqısı olmayan təbii qatıq yeməyin bağırsağ xərçəngi riskini azaltmağa kömək etdiyi qənaətinədəirlər.

Aparılan tədqiqatda 100 min tibb bacısının və 51 min kişi tibb işçisinin sağlamlığı və qida rasionu ilə bağlı məlumatlardan istifadə edilib. Bu iki tədqiqat qrupunda 3079 sənədləşdirilmiş kolorektal xərçəng aşkarlayıblar.

Tədqiqatçılar təsdiqlənmiş xərçəng diaqnozu olan iştirakılardan alınan toxuma nümunələrini bifidobakteriya DNT-nin miqdarını ölçmüşlər.

Nəticələr göstərib ki, hətta həftədə bir porsiyaya yeyilən qatıq belə təhlükəli xəstəliyə tutulma riskini azaldır. Müşahidələr bunu deməyə əsas verir ki, uzun müddət həftədə iki dəfə səhər yeməyində müntəzəm qatıq istehlakı daha yüksək nəticələr verir.

İltihab əleyhinə təsiri olan təbii qatığın bağırsaqlara göstərdiyi müsbət təsiri alimlər mikrobiomda və bifidobakteriyalarda dəyişikliklərə əsaslandırırırlar.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşımır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 31 mart 2026-cı il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.